

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

Навчально-науковий інститут публічного управління та адміністрування

Кафедра соціальної роботи, управління і педагогіки

УДК 364.4:364.63-058.6

«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА
З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА В КРИЗОВИХ УМОВАХ»

Бакалаврська робота

за освітньою програмою «Соціальна робота»

спеціальності 231 – Соціальна робота

Виконала: студентка 4 курсу 461 групи

Зинов'єва Валерія Євгенівна

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Малиновська Наталя Леонідівна

Миколаїв-2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ ТА ДОПОМОГИ ЖЕРТВ НАСИЛЬСТВА.....	6
1.1. Сутність та зміст поняття «жертви насильства».....	6
1.2. Протистояння та боротьба з насильством на державному та міжнародному рівнях.....	16
Висновки до першого розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА В КРИЗОВИХ УМОВАХ НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї	29
2.1. Стан та проблеми сім'ї в кризових умовах.....	29
2.2 Соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї	36
2.3 Соціально-психологічна робота із метою реабілітації дітей, які зазнали насильства у сім'ї.....	53
Висновки до другого розділу.....	64
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА.....	65
3.1 Перспективні напрями, види та форми соціально-психологічної роботи з жертвами насильства.....	65
3.2 Пам'ятки та рекомендації щодо соціально-психологічної роботи з дітьми, сім'ями та жінками, які зазнали насильства.....	74
Висновки до третього розділу.....	83
ВИСНОВКИ.....	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	88
ДОДАТКИ.....	96

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема насильства, зокрема, насильства в сім'ї, є достатньо актуальною для сучасного суспільства. Соціально-політична криза в Україні, розшарування населення за рівнем матеріального стану, невпевненість переважної більшості громадян у завтрашньому дні, погіршення матеріального становища – це чинники, що сприяють зростанню напруженості в суспільстві та, як наслідок – підвищенню агресивності та конфліктності в сімейних стосунках. Як свідчать статистичні дані, найбільша кількість тяжких правопорушень проти особистості відбувається у сфері сімейно-побутових стосунків.

Актуальність теми підсилюється і військовим вторгненням РФ в Україну, що призвело до небачених розмірів насильства і жорстокості, до тих наслідків, які в подальшому будуть вивчатись спеціалістами багатьох галузей знань.

Питання домашнього насильства вивчалось низкою зарубіжних (А. Робертс, Д. Доджл, М. Росс) та українських дослідників (О. Савчук, Є. Луценко, Н. Лавриненко, В. Бондаровська, О. Відзюк та ін.). Дослідженню теоретичних та методичних аспектів соціально-психологічної допомоги жертвам насильства присвячені роботи багатьох українських та зарубіжних науковців, серед яких: Н.Зінов'єва, Л.Зюбіна, Н.Левітова, Н.Максимова, І.Астремська, Д.Березан, І.Періг, Н.Савчук, А.Браун, К.Бютнер, Г.Моргентау, Р.Нібур, Д.Стей та інші.

Незважаючи на те, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» був прийнятий ще в 2001 році, і визначає, що домашнє насильство – не приватна справа, Україна й досі знаходиться на ранніх етапах розвитку загальнодержавної системи запобігання та протидії цьому негативному явищу. Щороку в Україні фіксується понад 100 тисяч випадків насильства в сім'ях.

Уразливість дітей до насильства зумовлена їх фізичною, психічною та соціальною незрілістю, а також залежним становищем по відношенню до дорослих (батьків, опікунів, вчителів, вихователів тощо). Необізнаність

батьків чи опікунів щодо того, які заходи впливу є неприйнятними для дитини та нерозуміння того, що не кожне покарання приносить користь дитині, відіграє значну роль у поширенні жорстокого поводження з дітьми.

Наслідками насильства може бути шкода розвитку та здоров'ю дитини і, навіть, загроза її життю. Визначені наслідки зумовлюють необхідність вчасного втручання спеціалістів із метою надання соціально-психологічної допомоги жертвам насильства. Ця проблема є прихованою і залишається в сім'ї, тому не можна випускати її з поля зору і треба розуміти, що вона обізнаність як протистояти загрозі насильству потрібна кожному.

Попри визначену актуальність, проблема соціально-психологічної роботи з жертвами насильства не є достатньо висвітленою сучасними науковцями, що зумовлює необхідність розробки нових дослідницьких програм, оригінальних методичних підходів та пильної уваги дослідників до питань соціально-психологічної роботи з дітьми, які на особистому досвіді пережили насильство. Цим і зумовлено вибір теми дослідження «Соціально-психологічна робота з жертвами насильства в кризових умовах».

Мета роботи – здійснити аналіз особливостей соціально-психологічної роботи з жертвами насильства у кризових умовах.

Об'єкт роботи – соціально-психологічна робота з дітьми.

Предметом роботи є особливості соціально-психологічної роботи в кризових умовах із дітьми - жертвами насильства.

Відповідно до мети перед нами стоять такі **завдання**:

1. Вивчити теоретико-організаційні аспекти захисту та допомоги жертвам насильства.
2. Дослідити особливості соціально-психологічної роботи з жертвами насильства в кризових умовах на прикладі сім'ї.
3. Розробити практичні рекомендації щодо соціально-психологічної роботи в кризових умовах з дітьми, сім'ями та жінками, які зазнали насильства.

Методи дослідження. У роботі було використано методи аналізу, синтезу та узагальнення, порівняльний аналіз, статистичний метод.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в узагальненні нормативно-правової бази соціально-правового захисту дітей від насильства в сім'ї, розкритті змісту соціально-психологічної роботи з жертвами насильства у кризових умовах, визначенні напрямів роботи закладів, у яких здійснюється реабілітація дітей-жертв насильницьких дій.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що підготовлено рекомендації щодо соціально-психологічної роботи з дітьми, сім'ями та жінками, які зазнали насильства. Також, результати дослідження можуть використовуватися в процесі підготовки соціальних працівників та практичних психологів, студентів вищих навчальних закладів за спеціальністю «Соціальна робота», а також фахівців-практиків, які проходять підвищення рівня кваліфікації.

Апробація результатів бакалаврської роботи. Результати наукової роботи було представлено на Ольвійському форумі (м. Миколаїв, 16 червня 2023 р.).

Основні положення роботи були висвітлені у таких публікаціях автора: Зинов'єва В. Є. Проблеми насильства і жорсткого поводження з дітьми // Ольвійський форум – 2022: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі : XVI міжнар. наук. конф. 15-17 червня 2023 р., м. Миколаїв : тези доп. : Соціальна робота в умовах сучасних викликів: досвід і перспективи розвитку / Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. – С.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (кожен з яких поділяється на підрозділи), загальних висновків та списку використаних джерел, який складається з 81 найменувань. Загальний обсяг роботи – 95 сторінок, з яких 86 основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА

1.1. Сутність та зміст поняття «жертви насильства»

Насильство – феномен складний, багатоаспектний. Загалом, поняття насильства несе чітко виражене негативно оціночне навантаження і вживається в дуже широкому значенні, яке включає усі форми фізичного, психологічного, економічного придушення, а також такі душевні якості, як брехня, ненависть, лицемірство, тощо [4, с. 35]. При цьому, як зазначає Л. М. Кулик, під придушенням розуміється будь-яке обмеження умов особистого розвитку, причиною якого є діяльність інших людей або суспільних інститутів [28, с. 67].

Виділяють такі ознаки насильства як соціального явища:

- наявність як мінімум двох суб'єктів;
- спричинення або створення загрози, спричинення шкоди;
- умисний та цілеспрямований характер діяння;
- здійснення проти або поза волею особи, на яку воно спрямоване.

Насильство, на відміну від природних інстинктів (самозбереження, розмноження тощо), є свідомим актом, який вчиняється умисно, з певною метою, тому притаманний лише людині як єдиній істоті, наділеній свідомістю. Крім того, цей акт вчиняється у відношенні когось, а не проти себе, тому для нього характерною буде наявність як мінімум двох осіб: насильника та жертви насильства [13]. Іншою ознакою насильства є спричинена шкода. Проте, якщо примусові дії вчинені, а шкода не настала – насильницький акт все одно наявний. Тому правильніше буде говорити не лише про наявну шкоду, але й про можливу, гіпотетичну, яка може настати за визначених обставин [10, с. 5]. Ще однією ознакою насильства є умисний, свідомий характер дій, адже примус особи до певної поведінки може вчинятися лише умисно, з передбаченням та

бажанням настання певного результату. Неумисні вчинки, нещасні випадки не підпадають під визначення насильства, оскільки відсутня така важлива ознака насильства, як воля особи, що спричиняє шкоду. Наступною ознакою насильства є його вчинення проти або поза волею особи, на яку воно спрямоване. Саме таке формулювання допомагає віднести до насильства не тільки відкриті протидію волі потерпілого, але й дії, вчинені щодо особи, яка внаслідок свого фізичного чи психічного стану не здатна об'єктивно оцінювати та усвідомлювати характер вчинюваних щодо неї дій (малолітні, психічно хворі, особи, які перебувають в непритомному стані) [3, с. 10].

Одна з найсерйозніших проблем у суспільстві, з якою безпосередньо стикається більшість населення, - це домашнє насильство - Домашнє насильство, зокрема насильство щодо жінок, дотепер залишається латентним явищем і стає відомим для оточуючих лише тоді, коли воно має жахливі наслідки або коли проблему вже неможливо приховувати. Стереотип про те, що насильство відбувається лише в соціально неблагополучних сім'ях, не відповідає дійсності. Це пов'язано з тим, що воно широко розповсюджене серед різних категорій людей, незалежно від їхніх культурних і соціально-економічних характеристик.

«За інформацією ПРООН, від фізичного домашнього насильства в Україні страждає близько 2-ох мільйонів людей. Статистика говорить, що у понад 80-ти % — це насильство чоловіків щодо жінок. Щороку від домашнього насильства гинуть 600 українських жінок», – написав омбудсмен Лубінець.

Він зазначив, що про проблему домашнього насильства не слід мовчати. Жертвам слід звертатися за допомогою до поліції та інших компетентних органів.

Це насильство розглядається як порушення прав людини, випадок примусового контролю, здійснюваного однією особою над іншою, переслідування [1, с. 13], будь-яка дія чи бездіяльність, яка полягає у фізичній, психологічній чи сексуальній пригнічувальній поведінці члена сім'ї по

відношенню до жінки чи іншого члена розширеної сім'ї [2, с. 35]. Часто причинами домашнього насильства є поведінка і проблеми дітей, незадоволеність батьків професійною діяльністю, емоційна нестабільність, дитячий досвід батьківського насильства та психічні розлади. Важливим проявом є стан батьків, які при покаранні бажають показати своє домінування, "зверхність" та "владу", що викликає страх і тривогу дитини.

Домашнє насильство - одна з найпоширеніших форм агресії. Наразі приблизно 30-40% усіх тяжких насильницьких злочинів трапляються в сім'ї. У цьому контексті варто відзначити таке негативне явище, як домашнє сексуальне насильство. Стаття 1 Закону України "Про запобігання насильству в сім'ї" від 15.11.2001 №2789-III визначає домашнє сексуальне насильство як протиправні посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру щодо дитини, яка є членом цієї сім'ї.

Проблема домашнього насильства зачіпає різні категорії людей, незалежно від віку, роду занять та освіти. У багатьох випадках домашнє насильство супроводжується такими негативними проявами, як алкоголізм, психічні розлади та поведінка з боку жертви.

Насильство щодо жінок є порушенням прав людини і трактується як форма дискримінації щодо жінок, під яким розуміють усі акти гендерного насильства щодо жінок, що заподіюють або можуть заподіяти фізичну, сексуальну, психологічну чи економічну шкоду страждання, як публічні, так і приватні, погрози таких дій, примус та добровільне позбавлення свободи, що включають у себе. Гендерне насильство є крайнім проявом дискримінації за статевою ознакою, однією з причин якої є гендерна нерівність у суспільстві. Розуміння деталей гендерного насильства та гендерної нерівності має вирішальне значення для розроблення стратегій із запобігання та боротьби з цими проявами.

Перелік детермінант насильства у сім'ї не є вичерпаним, йому передують різні види соціальних проблем, зокрема: особливості українського

менталітету; економічна криза в країні, що створює економічні проблеми в сім'ї та стимулює конфлікти, що породжують насильницькі дії; історичні, політичні та культурні вади; соціальні хвилювання; слабка опрацьованість проблеми на рівні державного регулювання. Безпосередні причини такі:

- ✓ психологічні та психічні розлади як у жертв, так і у злочинців; зниження контролю над імпульсами, депресія, деякі органічні синдроми у чоловіків.

- ✓ моральна або матеріальна залежність одного члена сім'ї від іншого.

- ✓ коли жінка погоджується терпіти будь-яку форму насильства з боку чоловіка, за винятком економічного насильства, а чоловік цим користується.

- ✓ дуже часто чинником, що призводить до насильства, є проблеми в сексуальній сфері, тобто незадоволеність сексуальним життям за різними критеріями.

- ✓ відсутність у жінок соціального реляційного капіталу, тобто відсутність друзів і родичів, з якими вони можуть спілкуватися, робить їх більш уразливими до насильства

- ✓ відсутність у чоловіків підготовки до сімейних стосунків, тобто відсутність відповідальності за благополуччя і долю сім'ї та пари.

- ✓ абсолютна відсутність у чоловіків міжособистісної адаптивності, тобто орієнтації на взаємне пристосування, співвіднесення власних інтересів, звичок і вподобань з інтересами, звичками і вподобаннями партнера, поступки і компроміси, невміння контролювати себе та емоції.

- ✓ відсутність протесту з боку жертви, тобто жінки не хочуть боротися з проявами насильства щодо них

- ✓ поширеність алкоголізму та наркоманії.

- ✓ масове поширення цивільних шлюбів (незарєєстрованих офіційно).

- ✓ відмінності у соціальному статусі та умовах життя.

- ✓ конкуренція за лідерство в сім'ї.

✓ моделювання поведінки інших людей (батьків і знайомих), закарбоване у свідомості з дитинства.

✓ віктимологічні особливості поведінки жінок, провокаційна поведінка жінок.

✓ Різні погляди на подружню зраду та інші моральні питання.

Таким чином, існує багато детермінант насильства в сім'ї, особливо насильства щодо жінок, а інколи причиною насильства в конкретному випадку може бути поєднання деяких або багатьох із вищевказаних детермінант [2; с. 17-14]. Крім того, застосування одного виду насильства щодо жінок завжди супроводжується іншим видом насильства, наприклад, фізичним і психологічним або сексуальним і психологічним.

Домашнє насильство - це злочин, що повторюється і стає жорстокішим з плином часу, в основі домашнього насильства лежить бажання здійснювати владу і контроль над іншими людьми.

Згідно зі статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, 15-71% усіх жінок повідомляють, що зазнавали фізичного або сексуального насильства з боку чоловіка або партнера. Загальноприйнята думка полягає в тому, що молоді жінки наражаються на більший ризик насильства, ніж рак, дорожні аварії та військово-повітряні конфлікти. Саме тому міжнародне співтовариство не ігнорує цю проблему: понад десять років тому ООН сформулювала Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яку підписала Україна. Крім того, було створено Агентство ООН з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок, покликане мобілізувати зусилля глобальних організацій для розв'язання цієї проблеми.

Жінки частіше, ніж чоловіки, стають жертвами сімейного насильства. Випадки сімейного насильства над чоловіками поширені не так широко, хоч і вони нерідкі, а тому скидати їх з рахунків не слід. Тим більше, що саме жінки ініціюють і здійснюють насильство над дітьми, навіть ті, яких вважають люблячими матерями. І нарешті, коли обидва партнери постійно провокують один одного і учиняють бійки, сварки, скандали, ображають і принижують

один одного, має місце взаємне насильство. Життя з тираном затьмарене багатьма важкими наслідками. Головне з яких — знищення особистості жертви. Деспоти, як маніяки, повільно і вірно вбивають і здоров'я, і самооцінку людини.

Попри всі ці негативні наслідки для жінок, саме діти найбільше потерпають від насильства над жінками в сім'ї. Діти є першими жертвами такого насильства, навіть якщо насильство не спрямоване безпосередньо проти них. Це пов'язано з тим, що дитяча психіка є дуже тендітною та несформованою і може бути сильно деформована, особливо під впливом атмосфери насильства над матір'ю, або ж на тлі такої ситуації в дитини можуть розвинутих серйозні психічні чи фізичні захворювання, і такі діти стають жертвами чи кривдниками у стосунках зі своїми партнерами. Це часто трапляється саме так.

Причини насильства над дітьми: 1) негативні моральні якості дорослих; 2) незадоволеність способом життя, соціальним статусом, відсутністю роботи тощо; 3) результат конфлікту в сім'ї. Злочинець/гвалтівник діє відповідно до власних бажань і забаганок і навіть не розглядає дитину як особистість, яка може мати деякі права, наприклад, право мати власну спадкоємність, мати будь-які бажання та уподобання, ухвалювати будь-які рішення та бути поінформованою у важливих питаннях сімейного життя. Це може призвести до незадоволення основних потреб дитини, повної відмови в грошах дитині, фінансового контролю, нав'язування економічно обмеженого способу життя без суттєвих потреб, примусу дитини до нелегальних форм умов праці, відмови в документах тощо.

Сексуальне насильство і домагання щодо дітей - це сексуальні дії, що вчиняються дорослими щодо неповнолітніх, коли злочинці користуються соціальною незрілістю дитини і відсутністю у неї сексуальних знань. Визначення сексуального насильства і домагань включає всі види сексуальних дій, у тому числі зґвалтування, втягнення дітей у сексуальну діяльність у дорослих, різні форми кровозмісних стосунків, розпусну поведінку, втягнення

в проституцію, створення та розповсюдження дитячої порнографії. Сексуальне насильство - це експлуатація дитини іншою особою з метою отримання сексуального задоволення - емоційного (психологічного), фізичного або сексуального задоволення без статевого акту [2].

ВООЗ зазначає, що, застосовуючи до поняття сексуального насильства, примус включає в себе різні ступені застосування сили. Крім фізичної сили, можуть використовуватися психологічні погрози і залякування. Насильство може мати місце і за відсутності згоди, наприклад, коли людина перебуває у стані сп'яніння, під дією наркотиків, спиртного, або психічно не здатна усвідомити ситуацію. Це особливо характерно для дітей, оскільки вони недосвідчені, покладаються на авторитет дорослих, вважають, що дорослі краще знають, що правильно, а що - ні, бояться відповісти, можуть відчувати цікавість чи несвідомість через брак знань чи досвіду. Сексуальне насильство над дітьми може відбуватися як поза сім'єю, так і всередині сім'ї.

Діти віком 11-18 років частіше стають жертвами сексуального насильства поза сім'єю, в той час як діти віком 3-10 років частіше стають жертвами сексуального насильства в сім'ї, і в деяких випадках жертвами частіше стають дівчатка. Особи, які вчиняють насильство, майже завжди є чужими, незнайомими дитині людьми. У всіх сім'ях гвалтівниками стають 50% батьків, 14% вітчимів, 12% партнерів матерів та 24% інших родичів [1]. Реакція дітей на сексуальне домагання залежить від віку дитини, обставин насильства, від того, чи отримує дитина чи підліток підтримку від близьких людей і чи своєчасно надано психологічну та медичну допомогу. Наслідки можуть бути короткостроковими або довгостроковими, вони можуть проявитися одразу після інциденту або бути відстроченими. Вони також можуть не проявлятися очевидним чином або бути очевидними. Не завжди можна відстежити довгострокові наслідки сексуального насильства, пережитого в дитинстві. Переживання наслідків і ступінь травми в значній мірі залежать від реакції оточуючих, здебільшого батьків, лікарів і поліцейських.

Драматизм переживань посилюється, якщо дитину звинувачують у тому, що трапилося, або якщо самими батьками ставляться до цього, як до катастрофи.

Діти-підлітки можуть проявляти й інші реакції: гіперсексуальність, коли діти-підлітки відчують високий рівень сексуального збудження, і їм стає важко розрізнити відмінність між нормальними любовними і сексуальними стосунками, в результаті чого вони збуджуються при звичайному фізичному контакті або проявляють психологічну холодність та інтимність як захисну поведінку. Сексуальна стимуляція уникає, переростаючи в сексуальну байдужість. Наприклад, якщо домагання здійснював чоловік, дитина-жертва може почати боятися всіх чоловіків. Порушення гендерної ідентичності спостерігається як у хлопчиків, так і в дівчаток. Дівчатка, як правило, набувають чоловічої гендерно-рольової поведінки. У хлопчиків зміни проявляються в компенсаторній гіпермаскулінно-мігомофобній поведінці, а деякі можуть демонструвати фемінінну поведінку [3].

Можемо зробити висновок, що сексуальне насильство і домагання руйнівні впливають на особистість дітей і підлітків. Досвід роботи з дорослими, що пережили сексуальне насильство в дитинстві, показав, що наслідки можуть переслідувати жертву впродовж усього життя та торкатися всіх сфер життя, особливо сексуальних стосунків. Необхідність надання своєчасної допомоги неповнолітнім жертвам сексуального насильства беззаперечна, тому необхідно чітко розробити план для здійснення ефективних дієвих кроків психологічного втручання.

Економічне насильство в сім'ї - це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу чи іншого майна або коштів, на які жертва має законне право, яке призводить до смерті або спричиняє фізичне чи психічне нездоров'я [1, с 282].

Економічне насильство щодо дітей може набувати таких форм:

– прийняття фінансових або економічних рішень, доступ до банківського рахунку жертви або звернення за кредитом без її відома чи згоди;

- егоїстичне використання грошей, оплата рахунків, відмова надати гроші на купівлю їжі, речей для дітей тощо;
- навмисне нанесення шкоди або відмова від предметів першої необхідності, таких як їжа, одяг, ліки, засоби особистої гігієни тощо;
- пряма заборона або втручання в роботу чи освіту дитини; або
- незаконне втручання в оплачувану роботу дитини;
- відмова в доступі до власних фінансових ресурсів;
- блокування доступу до фінансових або матеріальних активів;
- вимагання детального звіту про те, як і на що витрачені гроші;
- видача дітям необґрунтовано малих сум грошей, які не можуть покрити навіть мінімальні витрати на себе і свою сім'ю; і
- експлуатація фінансових ресурсів або майна дитини в особистих цілях;
- ухилення від обов'язкових платежів на ім'я дитини; і
- примушування дитини до підписання документа, що обмежує її доступ до грошей або ресурсів;
- умисне створення ситуації, коли дитина змушена займатися жебрацтвом;
- кримінальні злочини, вчинені одним членом сім'ї проти власності іншого.

Легкість заподіяння шкоди дітям пояснюється їх вразливістю, зокрема, соціальною незрілістю та залежним (підлеглим) становищем по відношенню до дорослих. Велику роль у поширеності жорстокого поводження з дітьми відіграє необізнаність батьків і тих, хто діє у таких ситуаціях, про те, який вплив на дітей є неприпустимим, а також розуміння того, що не кожне покарання є корисним для дітей. Не менш важливим є низький рівень правової культури населення і недостатнє знання законодавчих норм, що захищають права дітей і гарантують покарання кривдників, у тому числі за порушення основних прав людини і дитини.

Насильство часто викликає затримку або зниження рівня фізичного і розумового функціонування і розвитку, невротичні реакції, різні соматичні захворювання (ожиріння, різка втрата маси тіла, виразка шлунка, шкірні захворювання, алергії). Поведінку жертв характеризує занепокоєння, тривожність, типові порушення сну, хронічно пригнічений стан, агресивність, схильність до усамітнення, надмірна поступливість, запобігливе, догідлива поведінка, погрози або спроби самогубства, невміння спілкуватися, налагоджувати стосунки з іншими людьми, низька самооцінка.

Крім того, у жінок, що піддаються насильству, частіше зустрічаються афективна патологія (депресія) і зловживання на цьому тлі алкоголем та наркотичними речовинами.

Зокрема, до клінічних проявів сексуального насильства щодо жінок відносять скарги потерпілих на хронічні болі, психогенний біль (біль внаслідок дифузної травми без видимих проявів); гінекологічні відхилення, часті інфекції сечостатевої системи; часті візити до лікарів з невизначеними скаргами або симптомами без ознак фізичного нездужання; хронічні посттравматичні стресові порушення; розлад сну і апетиту; втома, зниження концентрації уваги.

Особливо велика проблема – насильство над дітьми. За даними різних авторів, від 60 до 75% батьків «забитих» дітей мають психіатричні або особистісні розлади. Найчастіше жертвами батьківського насильства є малюки до 3 років, а також діти з психічними і фізичними відхиленнями – як найбільш «дратівливі» і одночасно безпорадні істоти.

Існують деякі загальні характеристики реальних і потенційних жертв домашнього насильства: пасивність, підлеглість, невпевненість у собі, низька самооцінка, почуття провини. Ці якості, з одного боку, є умовами виникнення домашнього насильства, з іншого – поглиблюються з часом і тягнуть за собою розвиток насильства.

Дуже часто віктимна поведінка є формою агресії або самоагресії: вона спрямована на придушення і контроль над поведінкою і переживаннями інших

людей або себе. Це ілюструють спостереження психоаналітиків. Наприклад, широко відомий «Едипів комплекс» у чоловіків або «комплекс Електри» у жінок змушують людину шукати і вибирати собі в друзі, знайомі, подружжя і товариші по службі людей, схожих на тиранів-отців або матерів. Збочене прагнення до захищеності змушує людину-жертву вибирати собі в «захисники» тиранів. Їх поведінка для жертви ніколи не стане несподіваним і тому – не лякає. А отже, це комфортно. Налякати жертву можуть справжня любов, ніжність, доброта.

Отже, якщо ми бачимо людину із схожими ознаками, варто замислитися над їх причиною, постаратися її в'яснити та по можливості допомогти. Не варто стояти осторонь, або навіть, якщо ніяк не можемо допомогти, хоча б «не нападати» на людину із засудженнями, чим ще більше її «добивати».

До того ж слід пам'ятати, що у разі домашнього насильства діти потребують допомоги в будь-якому випадку – на відміну від дорослих, яким в окремих випадках все ж таки вдається самотійно впоратися з ситуацією. Найкраще допомагає звернення до органів опіки, центр підтримки жертв насильства чи психолога.

1.2. Протистояння та боротьба з насильством на державному та міжнародному рівнях

У різних країнах світу існують нормативно-правові акти, які регулюють захист дітей від насильства. Уперше проблема прав дитини була розглянута у Женевській декларації 1924 року. Метою документу було розробка умов забезпечення нормального розвитку дитини (фізичного та психічного), право дитини на допомогу, захист та належний рівень виховання.

У 1948 році Генеральною асамблеєю ООН було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка вступила в дію тільки у 1976 році. У даному акті вперше документально зафіксовано основи захисту прав дітей. Права,

визначені в Декларації, гарантували рівність і визначати шляхи розв'язання основних соціальних проблем, з якими можуть зіткнутися діти.

Генеральна асамблея у 1959 році прийняла Декларацію прав дитини. Даний документ складається із десяти принципів, які передбачають забезпечення соціального захисту та умов для всебічного розвитку дитини (фізичного, розумового, морального, духовного), незалежно від кольору шкіри, раси, віри [7].

В Україні нормативно-правова база захисту дітей від насильства складається з наступних документів: Закон України «Про охорону дитинства»; Закон України «Про попередження насильства у сім'ї»; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; Сімейний кодекс України.

Уперше в Конституції України було зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація караються законом. Держава бере на себе відповідальність у забезпечення гарантій державного утримання і виховання дітей-сиріт і тих дітей, які є позбавлені батьківського піклування.

Загалом, правова база складається з Конституції України, відповідних кодексів України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих правових актів, державних програм [14; 15; 16].

Закон України «Про охорону дитинства» був прийнятий у 2001 році на підставі Конституції України та Конвенції ООН. Даний Закон визначає охорону дитинства загальнонаціональним стратегічним пріоритетом, метою якого є забезпечення дитини прав на усе життя, прав на здоров'я та освіту, на соціальний захист, гармонійний і всебічний розвиток. Закон України «Про охорону дитинства» встановлює основні засади державної політики у сфері забезпечення прав дітей.

Закон визначає захист дітей в Україні як ключовий національний стратегічний пріоритет забезпечення національної безпеки України та ефективності внутрішньої політики держави, встановлює основні засади державної політики у цій сфері на основі забезпечення найкращих інтересів

дитини для забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток і турботу в сімейному оточенні.

Таким чином, до правових документів, які спрямовані на подолання насильства над людьми відносяться:

- Загальна декларація прав людини (10.12.1948);
- Декларація прав дитини (20.11.1959);
- Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (16.12.1966);
- Конвенція про права дитини (20.11.1989);
- Закон України «Про охорону дитинства» (26.04.2001, остання редакція – 24.04.2008);
- Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (26.06.2001, остання редакція – 31.01.2009);
- Кримінальний кодекс України (1.09.2001, остання редакція – 30.04.2009);
- Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (15.11.2001, остання редакція – 1.01.2009);
- Сімейний кодекс України (10.01.2002, остання редакція – 7.05.2009);
- Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» (15.05.2003);
- Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.01.2004 р. №38 «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї»;
- Указ президента України від 5.05.2008 р. №411/2008 «Про заходи щодо забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей»;

- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» (25.09.2008) [52].

В Україні прийнято ряд законодавчих та нормативно-правових актів, які захищають людину від насильства в сім'ї, а також регламентують діяльність правоохоронців щодо попередження та припинення насильства в сім'ї. Дитина може самостійно звернутися в органи опіки й піклування, центри соціальних служб, служби у справах неповнолітніх, гарячі лінії даних служб.

Закон України “Про запобігання та протидію домашньому насильству” включає в себе:

- визначення насильства в сім'ї – дає широке визначення насильства в сім'ї, що охоплює фізичне, сексуальне, психологічне та економічне насильство, а також інші форми насильства, що можуть мати місце в сімейних стосунках.

- превентивні заходи - встановлює превентивні заходи щодо запобігання насильству в сім'ї, включно з інформацією, освітою, навчанням і консультуванням жертв насильства, які вчинили насильство.

- захист жертв - гарантує захист прав та інтересів жертв насильства в сім'ї шляхом надання доступу до притулку, медичної, психологічної та юридичної допомоги і захисту від подальшого насильства.

- розслідування та судове переслідування - встановлює процедури розслідування та судового переслідування у справах про побутове насильство, включно зі встановленням часових обмежень на контакти з жертвами правопорушника та захистом жертв і свідків.

- міжнародне співробітництво - передбачає співробітництво з міжнародними організаціями [13].

На підставі пункту 3 статті 8, пункту 3 статті 15 Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" та пункту 7 статті 21 Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінки і чоловіків" відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у

сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» : затверджено порядок взаємодії організацій, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та гендерному насильству (додається) [13].

Постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 654 «Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» затверджено Типове положення про мобільні бригади соціально-психологічної підтримки жертв насильства в сім'ї та/або гендерного насильства; доручено Раді міністрів Автономної Республіки Крим, областей, адміністрацій міст Києва та Севастополя, районів та Київської і Севастопольської обласних (районних, Київської міської військової адміністрації) адміністрацій забезпечити створення мобільних бригад соціально-психологічної підтримки жертв домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі у відповідності з потребами суспільства згідно з типовими правилами, затвердженими в цій постанові"; рекомендовано органам місцевого самоврядування керуватися типовими правилами, затвердженими цією постановою [59].

Постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 655 «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» затверджено Типове положення про притулки для жертв насильства в сім'ї та/або гендерного насильства [60].

Постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2018 № 728-р «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року» затверджено концепцію Національної соціальної програми із запобігання та протидії побутовому та гендерному насильству на період до 2025 року. Міністерство соціальної політики призначено національним замовником Програми [58].

Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2019 № 234 «Про затвердження Порядку формування, ведення та доступу до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства та насильства за ознакою статі» затверджено "Порядок формування, ведення та доступу до Єдиного національного реєстру випадків побутового та гендерного насильства".

До запровадження Єдиного національного реєстру випадків насильства в сім'ї та гендерного насильства реєстрація заяв та повідомлень про насильство та внесення інформації про заходи, вжиті щодо жертв правопорушників організаціями, що здійснюють заходи у сфері запобігання та боротьби з насильством, як визначено у статті 6 Закону України "Про запобігання та боротьбу з насильством", здійснюється шляхом внесення відповідної інформації до реєстру заяв (повідомлень) про насильство та узагальнення (консолідації) даних особи, що реєструє [13].

Наказом Міністерства соціальної політики від 01.10.2018 № 1434 «Про затвердження Типової програми для кривдників» пунктом 5 частини 1 статті 7 Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству", пункт 13 статті 11 Закону України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків", пункт 8 Положення про Міністерство соціальної політики України, затвердженого постановою Ради Міністрів України від 17 червня 2015 року № 423, зі змінами та доповненнями затверджено «Типову програму для правопорушників» [48].

Наказом Міністерства соціальної політики від 11.12.2018 № 1852 «Про утворення Державної установи «Call-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей» відповідно до пункту 2 статті 14 Закону України "Про запобігання та ліквідацію насильства в сім'ї", затвердженого постановою Ради Міністрів України від 17 червня 2015 року № 423, зі змінами, пунктів 8 та 12 Закону України "Про боротьбу з торгівлею людьми" та пункту 10 Положення про

Міністерство соціальної політики України, утворено Державну установу "Call-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, гендерному насильству та насильству над дітьми"; затверджено Положення про Державне агентство "Call-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, насильству над дітьми, що додається" [49].

Спільним наказом Міністерства соціальної політики та МВС від 13.03.2019 № 369/180 «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства» з посиланням на пункт 2 частини 1 статті 10 Закону України "Про запобігання та ліквідацію насильства в сім'ї"; пункт 18 частини 1 статті 23 Закону України "Про Національну поліцію"; Положення про Міністерство соціальної політики України, затвержене постановою Міністра України від 17 червня 2015 року № 423 (зі змінами та доповненнями); 28 жовтня 2015 року. Відповідно до Положення про Національну поліцію, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877 (зі змінами та доповненнями), з метою попередження та протидії домашньому насильству затверджено "Порядок проведення оцінки ризику сімейного насильства" [50].

Наказом Міністерства освіти і науки від 22.05.2018 № 509 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України». Це Положення визначає завдання працівників психологічної служби в навчальних закладах, дошкільних установах, закладах загальної середньої освіти, позашкільної освіти, професійної освіти, професійної (професійно-технічної), фахової (професійно-технічної), фахової передвищої освіти та вищої освіти, структуру психологічної служби, організацію її управління, її основні завдання, принципи, функції, зміст і процедури, правову й організаційну методологію її роботи 1. забезпечує правову та організаційну основу їхньої роботи [46].

У системі освіти є психологічна служба, яка сприяє своєчасному і систематичному вивченню психофізичного розвитку учнів, їхньої поведінки та мотивів діяльності з огляду на їхні вікові, інтелектуальні, фізичні, статеві та інші індивідуальні особливості, створенню умов для виконання виховних та освітніх завдань освітнього закладу. Психологічний супровід освітнього процесу в освітніх закладах здійснюється практикуючими психологами. Соціально-педагогічний супровід у системі освіти сприяє взаємодії освітнього закладу, сім'ї та громадськості у вихованні учнів, їхній адаптації в соціальному середовищі та забезпечує консультування батьків. 2. існує спонсорство з боку соціальних педагогів [46].

Наказом Міністерства охорони здоров'я від 01.02.2019 № 278 «Про затвердження Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги» з посиланням на частину 1 статті 12 Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" №658, затвердженого постановою Ради Міністрів України від 22 серпня 2018 року, пункт 44 "Порядку взаємодії органів, що здійснюють запобігання та протидію гендерному насильству в сім'ї", 25 березня 2015 року, Рада Міністрів України Відповідно до пункту 8 Положення №267 про Міністерство охорони здоров'я України, затверджено порядок проведення медичних оглядів жертв або потенційних жертв насильства в сім'ї, документування їх результатів та надання медичної допомоги [47].

Керівник медичного закладу забезпечує проведення медичного огляду жертви, документування його результатів та надання медичної допомоги за місцем звернення жертви згідно з затвердженим порядком. Керівникам вищих медичних навчальних закладів та закладів післядипломної медичної освіти доручено включити до навчальних планів та освітніх програм безперервного підвищення кваліфікації медичних працівників модуль (години) з профілактики ДМ та готовності до нього [47].

Важливою подією у цьому питанні стала ратифікація Україною у 2022 році Стамбульської Конвенції. Стамбульська конвенція, офіційно Конвенцією Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок побутовим насильством. Основною метою Конвенції є захист прав жінок у боротьбі з насильством на засадах рівності та недискримінації [24].

Основними принципами та особливостями Стамбульської конвенції є

1. Визначення насильства щодо жінок - Конвенція широко визнає різні форми насильства, включно з фізичним, сексуальним, економічним та психологічним насильством і переслідуванням, а також визнає домашнє насильство як особливий вид насильства щодо жінок.

2. Попередження - Конвенція підкреслює важливість попередження насильства за допомогою освіти, освіти, навчання та інформаційних кампаній, а також сприяє розробці політики та програм, спрямованих на боротьбу з насильством та поліпшення життя жертв.

3. Захист жертв - Конвенція встановлює стандарти захисту жертв насильства, включно з наданням доступу до притулку, медичної допомоги, юридичної допомоги та психологічної реабілітації.

4. Судове переслідування - Конвенція вимагає від держав-учасниць створення ефективних судових систем, що забезпечують належне розслідування, судове переслідування та покарання осіб, які вчинили насильство.

Крім того, відповідно до Стамбульської конвенції, країнам-учасницям, включно з Україною, надаються стратегії із запобігання насильству та реагування на нього. Зокрема, 1) за допомогою кампаній з боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством, щоб люди знали, що можуть висловлюватися проти різних форм насильства та інформувати жертв про те, де і яким чином вони можуть отримати допомогу; 2) у сфері освіти, щоб забезпечити включення до шкільної програми питань нерівності та просування цих принципів у неформальних закладах, таких як громадські центри та спортивні заклади; і 3) надаючи тренінги з питань нерівності. і

просування цих принципів у неформальних установах, таких як громадські центри та спортивні споруди; і 3) проведення тренінгів із запобігання та виявлення насильства [24].

Таким чином, Стамбульська конвенція є першим міжнародним юридично обов'язковим документом, що створює всеосяжну правову основу та підхід до боротьби з насильством щодо жінок, приділяючи особливу увагу запобіганню домашньому насильству, захисту жертв та переслідуванню звинувачених злочинців. Це перший міжнародний юридично обов'язковий документ, який створює всеосяжну правову основу і підхід до судового переслідування винних. Його ключовою особливістю є всеосяжний характер насильства щодо жінок.

Важливою особливістю є складність його положень, які охоплюють цілу низку заходів із запобігання та боротьби з насильством, захисту жертв, а також переслідування та покарання винних. Вона також визнає насильство щодо жінок як порушення прав людини і як форму дискримінації, встановлює чіткий зв'язок між досягненням рівності жінок і чоловіків, криміналізує основні види насильства щодо жінок (переслідування, примусовий шлюб, каліцтва, каліцтва, операції на жіночих статевих органах, примусові аборти, примусову контрацепцію) і передбачає відповідні та ефективні заходи покарання за насильство, а також пропонується, щоб держава встановила відповідні та ефективні покарання за насильство, і щоб органи влади, установи та НУО брали участь у скоординованій співпраці в цій сфері задля ефективного викорінення насильства щодо жінок і насильства в сім'ї.

15 листопада 2001 року Верховна Рада України ухвалила перший у СНД закон про запобігання домашньому насильству, визнавши як існування цього прояву в суспільстві, так і готовність боротися з ним. Розвиток національного законодавства в цій сфері триває. Зокрема, було запроваджено виправні програми для осіб, які вчинили домашнє насильство, вилучено поняття "поведінка жертви", уточнено перелік суб'єктів державної політики у сфері запобігання домашньому насильству (2008 рік), а у 2015 році з переліку

покарань за домашнє насильство вилучено штрафи, а штрафи як покарання за домашнє насильство замінено позбавленням волі. Прийнято закон про внесення змін до Кодексу про адміністративні правопорушення, що замінює його.

25 серпня 2015 року Президент України своїм указом затвердив Національну стратегію в галузі прав людини. Національна стратегія містить розділи "Забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків", "Боротьба з гендерним насильством, торгівлею людьми та рабством", "Боротьба з домашнім насильством" і "Забезпечення прав дітей".

6 грудня 2017 року Верховна Рада України ухвалила законопроект № 4952 "Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо посилення кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї та насильство щодо жінок, Організаційно-правових засад запобігання та протидії насильству в сім'ї", що встановлює основні напрями реалізації державної політики в цій сфері, ухвалення законопроекту №5294 "Про запобігання та припинення насильства в сім'ї", спрямованого на захист прав інтересів жертв такого насильства. Це крок до реалізації положень Стамбульської конвенції (Конвенції про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінки та побутовим насильством) [16].

Висновки до першого розділу

Поняття насильство несе чітко виражене негативно оціночне навантаження і вживається в дуже широкому значенні, яке включає усі форми фізичного, психологічного, економічного.

Виділяють такі ознаки насильства як соціального явища:

- наявність як мінімум двох суб'єктів;
- спричинення або створення загрози, спричинення шкоди;
- умисний та цілеспрямований характер діяння;
- здійснення проти або поза волею особи, на яку воно спрямоване.

Насильство, на відміну від природних інстинктів (самозбереження, розмноження тощо), є свідомим актом, який вчиняється умисно, з певною метою, тому притаманний лише людині як єдиній істоті, наділеній свідомістю.

Психологічне насильство – це поведінка батьків, яка завдає емоційної шкоди дитині та її самооцінці. Сюди входять словесні випадки, такі як постійна критика, приниження, образи, глузування, зневажливі глузування, кепкування та небажання (відмова) вислухати дитину. Багато дослідників виявили зв'язок між емоційним насильством і розумовою відсталістю у дітей, а також порушенням фізичної функції їх організму.

Фізичне насильство – це умисне заподіяння дитині фізичної шкоди або ушкодження батьками або особами, які їх замінюють, що спричинило серйозні (потребують медичної допомоги) порушення фізичного, психологічного розвитку та здоров'я дитини чи летальний результат. Його наслідками можуть бути як фізичні каліцтва, так і психосоматичні розлади,

Сексуальне насильство – це всі види сексу між дорослими та дітьми, а також примушування дітей до сексу один з одним. Сексуальне насильство впливає на фізичне та психологічне здоров'я та розвиток дитини, порушує процес соціалізації.

В Україні нормативно-правова база протидії насильству складається з наступних документів: Закон України «Про охорону дитинства»; Закон

України «Про попередження насильства у сім'ї»; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; Сімейний кодекс України.

Уперше в Конституції України було зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація караються законом. Держава бере на себе відповідальність у забезпечення гарантій державного утримання і виховання дітей-сиріт і тих дітей, які є позбавлені батьківського піклування.

Загалом, правова база складається з Конституції України, відповідних кодексів України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих правових актів, державних програм.

Першим міжнародним юридично обов'язковим документом є Стамбульська конвенція, що створює всеосяжну правову основу та підхід до боротьби з насильством щодо жінок, приділяючи особливу увагу запобіганню домашньому насильству, захисту жертв та переслідуванню звинувачених злочинців. Це перший міжнародний юридично обов'язковий документ, який створює правову основу і підхід до судового переслідування винних.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА В КРИЗОВИХ УМОВАХ НА ПРИКЛАДІ СІМ'Ї

2.1. Стан та проблеми сім'ї в кризових умовах

В умовах військової агресії РФ проти України звичайний стан багатьох сімей різко змінився. Кожна сім'я самостійно вирішує свої проблеми, але є те з чим стикаються майже всі, у різній формі і з різними наслідками – це насильство в сім'ї, дехто навіть не класифікує це як насильство, а звідси і не знає, як себе поводити, що робити тощо. На сучасному етапі розвитку суспільства стає все більш важливим забезпечення підтримки українських сімей. Сім'я завжди є відображенням конкретного історичного періоду, в якому функціонує суспільство, і відображає його економічні, моральні та духовні суперечності. Сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза в політиці та культурі призвели до зростання деструктивних тенденцій у житті сім'ї. Поглиблення кризового стану українських сімей виявляється у погіршенні матеріального становища, збільшенні кількості неповних сімей, зниженні інтересу до народження дітей, зростанні відчуження дітей від сім'ї, падінні авторитету батьків порівняно з авторитетом однолітків тощо [36].

У сім'ї формується індивідуальна система цінностей та поглядів. Проте протягом різного періоду життєдіяльності родини може спостерігатися поява криз. Вихід із кризи сприяє зміцненню сімейних стосунків, але бездіяльність може провокувати виникнення гострих кризових станів.

Сьогодні визначаються два підходи, які пояснюють причини домашнього насильства: соціологічний та психологічний.

Соціологічний підхід розглядає насильство в сім'ї, як прийнятну соціокультурну умову для вирішення конфлікту через соціальне насильство. Причинами вважаються стереотипи сімейних стосунків, виховання з

дитинства, низький соціальний та матеріальний статус сім'ї, постійні сварки та проблеми в сім'ї, які безумовно, призводять до стресу для всіх її членів, а останні – знушаються над своїми співмешканцями[20].

Насильство над дітьми є давнім явищем. Однак сьогодні причини цього ускладнилися. Сімейний контекст включає аналіз змін у структурі сім'ї (зниження народжуваності, плюралізм у формах шлюбу та сім'ї, частота розлучень і розривів), специфічну структуру стосунків та їх динаміку (велика кількість конфліктів між поколіннями, неадекватний розподіл влади, неоднозначні стосунки), конфлікти та непорозуміння між подружжям, рольові зміни у стосунках між батьками та дітьми), а також роздробленість сімейних стосунків, часті нововведення та зміни. Жорстоке поводження з дітьми в сім'ї в цьому контексті визначається стресом батьків, сварками між подружжям, дратівливістю і нервозністю батька і матері. Найголовніше, щоб дитина засвоїла модель вирішення конфлікту та засвоїла моделі поведінки у складних ситуаціях [21].

Кризовий стан у сім'ї – це група емоційних розладів, які можуть бути викликані гострою реакцією членів родини на негативні події: падіння соціального статусу, зниження матеріального рівня, нерозв'язані конфлікти у сім'ї [27].

Сім'я у кризовому стані (або сім'я у кризі) описує сім'ю, у якій негативні економічні, соціальні та психологічні умови, соціальна ізоляція, внутрішні і зовнішні фактори заважають батькам виконувати свої батьківські обов'язки щодо виховання та належного догляду за своїми дітьми [6].

Н.Оліфірович та Т.Зінкевич-Куземкіна визначили наступні ознаки кризового стану сім'ї:

- неприйняття батьківських ролей і пов'язаних з ними обов'язків;
- зниження згуртованості сім'ї через дистанціювання між членами родини;
- збільшення психологічної напруги у сім'ї;
- часте виникнення конфліктів;

- наявність у членів родини почуття самотності [70].

Кризові стани у сім'ї можуть провокувати різні фактори. О. Прус поділяє фактори, які провокують кризову ситуацію у сім'ї на дві групи:

- загальні фактори;
- спеціальні фактори.

До загальних факторів науковець відносить ті, які можуть виникати в умовах трансформації суспільства. Наприклад, структурна перебудова економіки, зміна влади, трансформація системи цінностей населення, погіршення стану навколишнього середовища, занепад соціальних цінностей тощо. Дані фактори призводять до відсутності почуття безпеки у сім'ї. Вони негативно впливають на функціонування та стабільність сучасної родини.

Специфічними факторами дослідник вважає хвороби, трудові конфлікти, кризи у конкретній сім'ї, стихійні лиха. Вплив даних факторів зазвичай локалізований та позначається на конкретній родині [62].

Дані фактори можуть впливати на сім'ю як поодинокі, так і у комплексі. Окрім цього, провокувати виникнення кризових станів можуть різні причини. Сучасні науковці виділяють наступні причини кризових станів у сім'ї [71]:

- незадоволена потреба у визнанні значимості власного «Я»;
- відсутність позитивної атмосфери у родині;
- психологічне відчуження одного із членів родини;
- проблеми, пов'язані із впливом різних патологічних залежностей;
- розбіжності фінансового характеру;
- проблеми, пов'язані з побутом
- розбіжність інтересів членів сім'ї.

Незадоволена потреба у визнанні значимості власного «Я» – це посягання на почуття гідності з боку партнера. Зневажливе ставлення членів родини по відношенню один до одного може призвести до постійних конфліктів, психологічного напруження та загострення кризового стану у родині.

Сім'я асоціюється із безпекою, затишком, позитивною атмосферою. Відсутність оптимальної обстановки у родині, переважання негативу у відносинах може провокувати невдоволення сімейним життям. Негативна атмосфера сприяє розвитку конфліктів та емоційному вигоранню. Тривалий вплив визначених умов може стати підґрунтям для виникнення кризового стану.

Психологічне відчуження членів сім'ї призводить до зменшення рівня близькості, довіри. Як наслідок, виникає напруження у сімейних стосунках, що зумовлює кризовий стан.

Кризові стани у сім'ї також можуть провокувати різні патологічні залежності:

- алкогольна;
- ігрова;
- наркотична.

Дана проблема може призвести до фінансової нестабільності родини, дисбалансу у розподілі ресурсів (у тому числі, матеріальних), конфліктів. Окрім цього, у таких сім'ях часто спостерігаються прояви насильства, які здійснюються під впливом токсичних речовин. Зазначене призводить до виникнення гострого кризового стану у родині.

Розбіжності фінансового характеру призводять до труднощів, пов'язаних із матеріальним становищем сім'ї. Нерівномірний розподіл витрат зумовлює незадоволеність важливих потреб членів родини. Найчастіше від цього страждають діти. Батьки витрачають кошти на свої потреби, ігноруючи важливі потреби дітей. Визначена причина також може призводити до кризового стану.

Важливим у родині також є домашній благоустрій. У кожній сім'ї обов'язки діляться між членами родини. Недостатній розподіл обов'язків і відповідальності в сім'ї, розбіжності щодо підходу до ведення домашнього господарства або незадовільний догляд за дітьми можуть створювати напруження і незадоволення у відносинах.

Однією із ключових причин виникнення гострого стану у сім'ї може бути стрес та зовнішні фактори. Високий рівень стресу, фінансові труднощі у родині, проблеми на роботі чи зі здоров'ям можуть негативно впливати на взаємини у сім'ї, призводити до зниження якості сімейних стосунків. Також, на тлі постійних стресів, члени родини можуть «зриватись» один на одного, що провокує виникнення проявів різних видів насильства (від емоційного до фізичного).

Підсумовуючи вищезазначене, кризовий стан у сім'ї можна визначити складним явищем, яке може виникати під дією впливів різних негативних факторів.

І.Семьокіна стверджує, що від деструктивного характеру кризового стану у сім'ї найбільше страждають діти [67]. Вона виділяє наступні наслідки дії кризового стану на підхід до виховання дитини:

- неприйняття дитини (її явне чи приховане емоційне відторгнення);
- наявність гіпер опіки (батьки ізолюють дитину від навколишнього світу, не створюють умови для її самореалізації, перешкоджають будь-яким проявам самостійності дитиною);
- суперечливість виховання (розрив системи вимог, що передбачає наявність різних підходів до виховання в одній родині, неузгодженість педагогічних дій);
- нерозуміння закономірностей особистісного розвитку дитини (ігнорування особливостей та актуальних потреб дитини провокує виникнення порушень у психофізичному розвитку дитини);
- негнучкість батьків у стосунках із дітьми (відмова від пошуку альтернативних рішень під час вирішення проблем, нав'язування батьками власної думки дитини, нестача турботи);
- надлишок батьківського невдоволення (батьки висувають завищені вимоги до розвитку дитини, вони невдоволені її поведінкою, характером, батьки часто дратуються через будь-які дрібні труднощі);

- авторитарність виховання (батьки намагаються підкорити собі дитину, вони обмежують прояви самостійності дитини, постійно її контролюють; батьки можуть вдаватися до фізичних покарань дитини) [67].

А. Склярчук виділяє три типи сімей у кризовому стані (рис 2.1).

Рис. Типи сімей у кризовому стані (за І.Склярчук)

Сім'ї, що знаходяться на межі виживання і не здатні забезпечити мінімум життєво важливих потреб – це сім'ї, які стикаються з серйозними економічними труднощами, відсутністю достатніх доходів або доступу до ресурсів, нестабільними житловими умовами та недостатнім доступом до основних послуг і ресурсів, таких як їжа, житло, медична допомога та освіта.

Сім'ї, члени яких мають серйозні порушення здоров'я, що впливає на життєдіяльність членів сім'ї – ця група включає сім'ї, у яких один або кілька членів стикаються зі значними фізичними або психічними проблемами здоров'я. Це можуть бути хронічні захворювання, інвалідність або інші обмеження, які впливають на здатність виконувати різні сімейні обов'язки та задовольняти потреби сім'ї.

Сім'ї, які мають слабкі емоційні зв'язки, а подружжя відчувають низький ступінь задоволеності сімейними відносинами – це група, яка включає сім'ї, у яких існують проблеми зі зв'язками між партнерами. Дані проблеми можуть

провокувати конфлікти, комунікаційні труднощі, відчуття відстані або незадоволення відносинами. У таких сім'ях може спостерігатись відсутність емоційної підтримки, недостатня взаємодія та відчуття задоволеності від сімейного життя.

Кризові стани у сім'ї значною мірою впливають на розвиток дитини, можуть призвести до його порушення. Батьки ігнорують потреби дитини, ставлячи власні на перше місце. Вони можуть виявляти бездіяльність або навпаки – гіпер контроль за дитиною, обмежуючи будь-які прояви її самостійності і самовираження. За непокору батьки карають дитину. У багатьох випадках вони можуть вдаватися і до фізичного покарання. Гострий кризовий стан у сім'ї є підґрунтям для розвитку конфліктів, виникнення проявів насильства та жорстокого поведіння [70].

Таким чином, сім'я відіграє найважливішу роль під час формування особистості дитини. Для дитини вона є центром суспільства, що виконує основні соціальні функції. За допомогою сім'ї дитина засвоює норми соціальної поведінки, реалізує потребу у соціалізації. Окрім того, всі інші потреби також формуються у сім'ї. Батьки (чи опікуни) мають задовольняти визначені потреби.

Якщо потреби дитини не задовольняються, атмосфера у сім'ї є несприятливою, а стосунки між батьками – напруженими, це може призвести до виникнення проявів домашнього насильства.

У сучасному суспільстві домашнє насильство є поширеним явищем. Найчастіше від даного виду насильства страждають жінки та діти [8].

Соціально-психологічна робота з метою протидії жорстокому поведінню з дітьми у сім'ї передбачає наступні завдання:

- інформувати суспільство про серйозність та наслідки насильства щодо дітей та закликати до відповідального ставлення;
- демонструвати приклади сімейного та суспільного виховання, які базуються на принципах гуманності та демократії;

- поширювати інформацію про права кожного члена сім'ї, навчати особливостям захисту та реалізації даних прав, будувати власні моделі сімейного життя та виховання;
- змінювати ставлення суспільства до насильства над дітьми та активізувати громадську позицію;
- сприяти самореалізації дітей та дорослих, допомагаючи їм розвиватись та досягати своїх цілей;
- сприяти розвитку навичок батьківської компетентності, що включає надання родинам знань, які допоможуть їм позитивно впливати на розвиток дитини;
- здійснення підтримки дітей, які стали жертвами насильства, що включає надання психологічної підтримки дітям, які стали жертвами насильства, забезпечення їх безпеки та здоров'я, а також допомогу у поверненні до нормального життя;
- сприяти розвитку партнерства з громадськістю, який включає співпрацю з громадськими організаціями та іншими зацікавленими сторонами, щоб забезпечити ефективність соціально-психологічної роботи та максимально підвищити свідомість про проблему насильства в сім'ї [40, с. 217].

2.2. Соціально-психологічна робота з попередження насильства в сім'ї

Насильство визнано світовою спільнотою одним із ключових факторів, що ставить людей у залежне становище, завдає великої моральної шкоди суспільству та є перешкодою для подолання нерівності та поваги до прав людини. Оскільки насильство в сім'ї породжує наступні прояви насильства і появу різного роду жертв насильства вже дорослої людини, то варто говорити про попередження насильства саме в сімейних умовах і здобуття досвіду протистояти цьому явищу. Тому варто розглянути особливості соціально-

психологічної роботи з жертвами насильства в кризових умовах на прикладі сім'ї і зупинитись більш детально на категорії діти-жертви насильства.

Ю. Онищенко визначає поняття «насильство» як умисну дію із метою заподіяння фізичної, психологічної, сексуальної чи іншої шкоди людині. Науковець зазначає, що насильство може передбачати залякування, навіювання почуття страху із метою взяття під контроль іншої людини. Насильник нав'язує особисті цілі та норми жертві, намагається повністю її підкорити. Такі дії залишають відбиток на ціннісно-орієнтаційній сфері [55, с. 39].

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини, до проявів жорстокого поводження слід відносити усі форми несприятливого впливу з боку дорослого: усі форми насильства (фізичне, психічне, сексуальне та інші); відсутність належного піклування про дитину; будь-які форми експлуатації; ігнорування потреб дитини; соціальне ізолювання; емоційний тиск [52].

Батьки несуть повну відповідальність за дитину, тому мають забезпечувати належний рівень виховання, умов проживання, відповідний рівень задоволення потреб дитини, дотримання її прав. Проте навіть при дотриманні зазначених умов діти можуть піддаватися насиллю не з боку батьків, а з боку інших членів родини (чи осіб, які пов'язані певними стосунками із родиною) – дідусів та бабусь, друзів родини, знайомих.

На сьогодні існує багато класифікацій видів насильства, в основі яких лежать різні критерії: причини, наслідки, час впливу, характер насильства та інші.

А. Мельниченко стверджує, що насильство над дітьми може бути одномоментним та пролонгованим, свідомим та несвідомим (табл. 2.1) [43, с. 83].

Таблиця 2.1

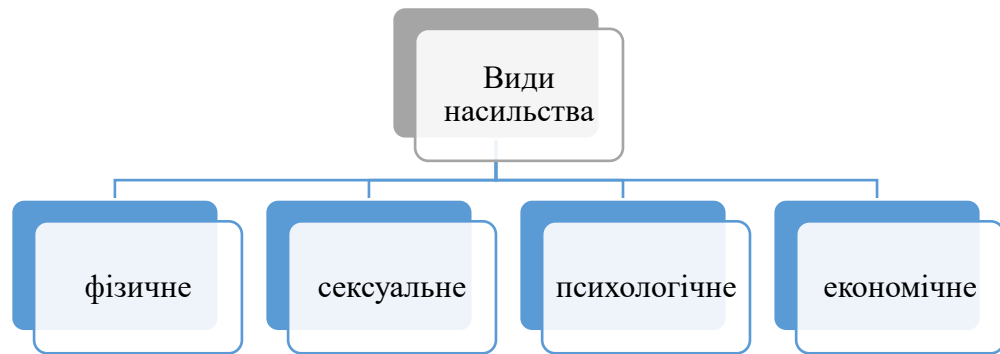
Характеристика видів насильства за А.Мельниченко

Вид	Характеристика
-----	----------------

Одномоментне насильство	Фізична або психологічна агресія, яка відбувається у конкретний момент часу. Проявами одномоментного насильства є крик на дитину, обзивання образливими словами, одноразовий удар дитини, образа дорослого на дитину тощо.
Пролонговане насильство	Систематичні прояви фізичної або психологічної агресії у сторону дитини, які тривають протягом певного періоду часу. Такі прояви є не одноразовими, а повторюваними. Проявами пролонгованого насильства може бути систематичне побиття дитини, соціальне ізолювання, нав'язування власних цінностей (поглядів, думок), ігнорування тощо.
Свідоме насильство	Насильство, яке здійснюється із метою завдання шкоди дитині або взяття повного контролю над її поведінкою. Свідоме насильство може мати фізичний, психологічний, емоційний, сексуальний характер.
Несвідоме насильство	Характер несвідомого насильства може здаватися дорослим нешкідливим, проте для дитини має негативні наслідки. Несвідоме насильство може мати значні наслідки для розвитку дитини. Проявами такого насильства є недоцільне зауваження дитині, завищені вимоги до розвитку дитини (мова йде про ті випадки, коли батьки занадто перенасичують дозвілля дитини різними гуртками, секціями, заняттями із репетиторами), ігнорування потреб дитини.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про те, що в основі насильства у сім'ї лежить відсутність сталої системи цінностей, норм та правил, які визначають і регулюють модель сімейного життя конкретної сім'ї.

Відповідно до Закону України №2789-III «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 року можна виділити наступні чотири види насильства (рис 2.2) [14].

Рис.2.2. Види насильство (згідно з ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї»)

Фізичне насильство над дитиною означає умисне завдання членом родини тілесних ушкоджень різного ступеню та побоїв, які призводять до порушення розвитку фізичного та психічного розвитку постраждалого, можуть становити загрозу його життю.. Відповідно до норм чинного законодавства, будь-які дії, спрямовані на спричинення дитині фізичної шкоди, є забороненими.

Сексуальне насильство у сім'ї – протиправне втручання одного члена родини в статеву недоторканність іншого члена родини або у сексуальних діях стосовно неповнолітнього члена родини. Термін «сексуальне насильство» охоплює не тільки зґвалтування, але й сексуальні домагання, непристойні пропозиції та будь-які образливі дії сексуального характеру, що можуть завдати шкоди фізичному та психологічному здоров'ю жертви.

Психологічне насильство передбачає дії, що мають на меті завдати шкоди психіці іншого члена родини. Проявами психологічного насильства є словесні образи, погрози, переслідування, залякування.

Економічне насильство – це форма насильства, яка полягає в умисному відбиранні одним членом родини у іншого житла, їжі, одягу, іншого майна або засобів, на які постраждалий має законне право. Дії, що спрямовані на позбавлення дитини або дорослої особи житла, їжі, одягу або іншого майна, що їм належить, є протиправними та караються законом.

Отже, насильство є ключовим фактором негативного впливу на людину, що завдає шкоди її психологічному та фізичному здоров'ю, перешкоджає повноцінному функціонуванню.

Деякі сучасні ототожнюють поняття «насильство» і «жорстоке поводження». Жорстоке поводження – це навмисні дії (чи бездіяльність) дорослих, які завдають школи фізичному або психологічному здоров'ю дитини.

Головна відмінність між насильством над дітьми та жорстоким поводженням полягає в тому, що насильство може призвести до кримінальної відповідальності. У той же час, жорстоке поводження може не мати законних наслідків та залишатись непоміченим.

Жорстоке поводження є підґрунтям для виникнення насильства. Різновиди жорстокого поводження відповідають визначеним видам насильства: фізичне може включати як використання фізичних покарань, так і залучення дітей до вживання токсичних речовин (тютюн, алкоголь, наркотики); сексуальне – залучення дитини до перегляду порнографічних фільмів, використання порнографічної літератури; емоційне – словесні образи дитини, постійні жарти над дитиною, приниження, відсутність належної уваги до дитини; ігнорування потреб дитини.

Жорстоке поводження з дітьми виникає в результаті різних причин:

- проектування на дітей наслідків негативних якостей характеру дорослих;
- незадоволеність дорослими актуальним соціальним статусом, положенням у суспільстві, способом життя;

- різні негаразди в житті (відсутність роботи, невідповідний розмір заробітної плати, стресові умови роботи тощо);
- наявність невирішених сімейних конфліктів.

Жорстоке поводження з дітьми та бездоглядність можуть приймати різні форми, але вони завжди призводять до: серйозної шкоди здоров'ю, розвитку та соціалізації дитини; часто загроза життю дитини [2].

Таким чином, жорстоке поводження є першою ознакою насильства, яке може перерости різні види насильство:

- *фізичне насильство* – заподіяння тілесних ушкоджень, які завдають шкоди здоров'ю дитини, погіршують розвиток дитини або позбавляють її життя; фізичне насильство також включає вживання дитини наркотиків, алкоголю, отруйних речовин чи ліків, а також спробу задушити або втопити дитину (деякі сім'ї використовують різні види фізичного насильства в якості дисциплінарних заходів, від ударів по спині і ляпасів, до шмагання ременем);

- *сексуальне насильство* – використання дитини дорослим або іншою (зазвичай набагато старшою) дитиною для задоволення сексуальної потреби або вигоди; сексуальне насильство також включає участь дітей у проституції та порнографії;

- *психологічне (емоційне) насильство* – постійне або періодичне словесне знущання над дитиною, погрози з боку батьків, опікунів, вчителів, приниження людської гідності, звинувачення в тому, у чому вона не винна, демонстрація неприязні до дитини;

- *нехтування інтересами та потребами дитини* – відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, освіті, медичній допомозі з ряду об'єктивних причин (бідність, психічні захворювання, недосвідченість) і без них (типовий приклад: бездоглядність дітей – залишення їх без нагляду, що часто призводить до нещасних випадків) [51].

Дитина може зіштовхнутися із проявами насильства не тільки в сім'ї, а й в освітній установі. Насильство над дітьми в установах розглядається як порушення їх прав (у тому числі й права на освіту).

Вищезазначене зумовлює необхідність здійснення просвітницької роботи серед батьків, педагогів та дітей з питання запобігання та профілактики проявів насильства, вивчення основ нормативно-правового захисту дітей від насильства.

Відповідно за Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» визначено перелік органів та установ, на які покладається здійснення заходів щодо попередження насильства в сім'ї (рис 2.3) [14].

Рис. Перелік установ, на які покладається здійснення заходів щодо попередження насильства в сім'ї

Кожен із визначених органів має свої обов'язки та завдання, вони є частиною однієї системи.

У Законі України «Про попередження насильства у сім'ї» визначено перелік заходів щодо попередження насильства у сім'ї:

1. Здійснення офіційного попередження про недопустимість насильства у сім'ї.
2. Взяття сім'ї на профілактичний облік і при необхідності зняття з даного обліку. Зняття з обліку відбувається протягом року після взяття і тільки тоді, коли особа за цей період не здійснить ні разу насильства в сім'ї.

3. Захисне попередження.
4. Стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї в спеціалізованих закладах (приймається у судовому порядку).
5. Члени родини, які здійснили насильство по відношенню до своїх близьких, також несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність у відповідності з законом [14].

Підставами для вжиття вищезазначених заходів є: заява про допомогу, отримання повідомлення про здійснення насильства у сім'ї [10]. Коли відповідний орган отримує заяву чи повідомлення про акт вчинення насильства у сім'ї (чи можливу загрозу його вчинення), він розглядає дане повідомлення і впроваджує систему заходів, передбачених чинним законодавством України. Заходи спрямовані на подолання та профілактику актів насильства у конкретній сім'ї [9].

Відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» членів сім'ї, яким було винесене офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, відповідна служба бере на профілактичний облік. Якщо протягом року особа демонструє приклад зразкової поведінки і ні разу не чинить повторного акту насильства – вона знімається з обліку. Зняти з обліку може тільки той орган, який особу да даний профілактичний облік ставив [14].

Згідно з Законом України, здійснення соціального захисту дітей покладається на наступні органи: трудові колонії Державного департаменту України з питань виконання покарань; кримінальну поліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ; Міністерство України в справах сім'ї, молоді та спорту; приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ; притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх; служби у справах неповнолітніх обласних, міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; суди; центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони

здоров'я; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти [15].

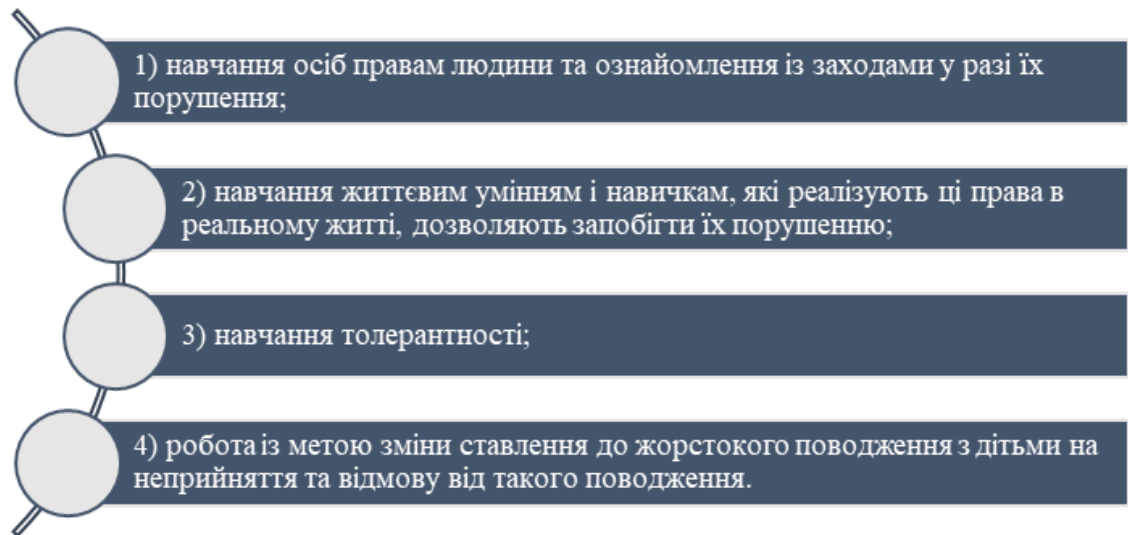
Отже, можна зробити висновок, що захист прав дітей від насильства є важливою проблемою в усьому світі, що зумовлює розробку нормативно-правової бази, яка регулює це питання. Вона включає в себе міжнародні документи, а також закони і положення, які приймаються в кожній країні окремо. Законодавчі акти визначають права та обов'язки всіх осіб, які беруть участь у процесі захисту дітей від насильства: державних органів, соціальних служб, медичних працівників, освітян та громадських організацій. Також існують спеціальні закони, які стосуються конкретних видів насильства, таких як фізичне, психологічне, сексуальне та економічне насильство.

Нормативно-правова база є важливим інструментом у боротьбі з насильством над дітьми, проте її ефективність залежить від її реалізації у практичній діяльності, від здатності державних органів та громадськості дотримуватися законодавства та діяти в інтересах захисту прав дітей.

Методологією соціально-психологічної роботи з метою протидії насильства є концепція «Допомоги для самопомоги», яка змінює свідомість і поведінки дорослих і дітей.

Концепція «Допомога для самопомоги» передбачає здійснення комплексу заходів, які спрямовані на допомогу людині у кризовій ситуації та надання їй відповідного інструментарію для самопомоги. У даній концепції людина визначається суб'єктом соціальної допомоги.

Головною особливістю концепції є те, що вона включає не тільки заходи з метою надання фахівцями соціально-психологічної допомоги жертві насильства, а й визначений інструментарій для самопомоги, який людина може використовувати самостійно. Мета самопомоги – навчити людину самостійно вирішувати проблеми після засвоєння відповідного комплексу теоретичних та методичних знань (рис.2.4) [39, с. 10].

Рис.2.4.Завдання самодопомоги у Концепції «Допомога для самодопомоги»

Навчання самодопомозі поєднується із соціальною підтримкою (психологічною, педагогічною, юридичною), яка дозволяє стабілізувати ситуацію та закріпити позитивні зміни в особистості жертви.

Загалом, сутність соціально-психологічної допомоги полягає у стимулюванні здійснення рефлексії тим, хто проявляє насильство у тому чи іншому вигляді до дітей і прищеплення йому навичок самоконтролю. Фахівець має навчити людину контролювати власні емоції та поведінку, якісно виконувати свої батьківські та професійні обов'язки без використання насильства. Під час організації такої роботи спеціаліст спирається на життєвий досвід дорослих та дітей, на еталони соціальної поведінки і визначені правила, яких мають дотримуватись і батьки, і діти.

У концепції «Допомога для самодопомоги» акцент робиться на відповідальність кожної людини, яка здійснює жорстоке поводження з дітьми, на бажанні змінитися, на власному виборі життєвого шляху. Це реалізує добровільність прийняття послуг у соціальній роботі. Окрім того, така робота спрямована не тільки на подолання насильства у сім'ї, а й на попередження (профілактику) таких проявів [26].

Соціально-психологічна робота із сім'єю, у якій було діагностовано прояви насильства по відношенню до дітей, здійснюється за відповідними напрямками:

- здійснення заходів з метою громадської опіки сімей;
- організації груп підтримки;
- формування навичок усвідомленого батьківства;
- впровадження системи корекційних заходів з метою укріплення стосунків у сім'ї;
- здійснення профілактичних заходів, що дозволяють передбачити прояви насильства у сім'ї;
- попередження та боротьба із негативними факторами (наркоманія, паління, алкоголізм);
- формування гендерної рівності з метою захисту прав жінок та дітей як у сім'ї, так і в суспільстві;
- навчання сучасних сімей правилам поведінки у кризових ситуаціях;
- навчання алгоритму надання самопомоги та допомоги в екстремальних ситуаціях;
- адаптація сім'ї у новому мікро- та макросередовищі;
- навчання батьків особливостям поєднання праці і сімейних обов'язків;
- залучення майбутніх батьків до роботи з планування сім'ї [39, с. 114].

Підсумовуючи вищезазначене, ми можемо зробити висновок про те, що соціально-психологічна робота з метою допомоги жертвам родинного насильства спрямована на відновлення сім'єю своїх функцій, реабілітацію даних сімей, реалізацію та дотримання прав кожного з членів родини, оптимізація умов виховання, ознайомлення батьків із різними моделями виховання, в основі яких лежать принципи гуманізму, соціалізації та психологічної безпеки.

На думку науковців, враховуючи сутність та причини виникнення проявів насильства над дітьми, соціально-психологічна допомога має бути реалізована з метою забезпечення соціальних умов для вільного висловлення дітьми власних поглядів у поєднанні з роботою із сім'єю задля створення сприятливого мікро- та макросередовища.

Основними методами соціально-психологічної роботи можна визначити:

- методи, які спрямовані на роботу із внутрішнім світом дитини (корекція системи життєвих цінностей та орієнтацій);
- методи, спрямовані на удосконалення психологічних можливостей дитини (контроль над емоціями, емпатія);
- методи психопрофілактики;
- методи психокорекції;
- методи соціально-медичної допомоги, спрямовані на надання вчасної медичної допомоги дитині (лікування, соціально-медична реабілітація);
- соціально-правові методи, що передбачають засвоєння існуючих норм законів та прав чинного законодавства (правовий контроль, правова просвіта, захист інтересів дітей);
- соціально-економічні методи, сутність яких полягає у здійсненні матеріальної підтримки;
- соціально-групові методи;
- методи, спрямовані на роботу із соціальним оточенням дитини (консультування, корекція системи відношень в оточенні) [33, с. 28].

Згідно з Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» соціально-психологічна профілактика спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей і молоді та запобігання такому впливу.

Форми та методи соціально-психологічної профілактики зумовлені причинами насильства. Аналіз наукової літератури та інформаційних джерел

з питання відповідності причин здійснення насильства заходам профілактики, дозволив нам узагальнити дані причини та виділити серед них наступні:

- низький рівень культури в суспільстві, гендерні стереотипи;
- економічна криза в країні, слабкий захист потерпілого з боку держави та правоохоронних органів;
- низький рівень особистої культури, зловживання алкоголем і наркотиками;
- психічна неврівноваженість гвалтівників;
- жертва, провокаційна поведінка жертв насильства.

Соціально-психологічна профілактична робота з батьками із метою запобігання жорстокого поводження з дітьми включає в себе наступні елементи: батьківська просвіта, формування толерантності, соціально-профілактична робота з дітьми, соціально-психологічна робота з педагогами (табл.2.2).

Таблиця 2.2

Система соціально-психологічної роботи

Батьківська просвіта	Батьківська просвіта включає ознайомлення з правами та потребами дітей, правами та обов'язками батьків стосовно дітей, особливостями розвитку дітей, родинним вихованням, жорстоким поводженням з дітьми та насильством в сім'ї, його сутністю, наслідками та відповідальністю.
Формування толерантності	Формування толерантності, сімейних життєвих навичок та умінь (комунікативних, прийняття рішень, прогнозування, управління собою). Формами соціально-психологічної роботи є лекторії, батьківські університети, батьківські збори, тренінги, соціальне інспектування сімей, школи батьківських почуттів, школи молодих батьків.

Соціально-профілактична робота з дітьми	Сутність соціально-психологічної роботи з дітьми передбачає передачу знань дітям про їх власні права в сім'ї, формування навичок захиститись від насильства, ознайомлення із поняттям про дії у кризовій ситуації, а також інформацією про те, до кого звертатись у подібних випадках. Формами соціально-психологічної роботи з дітьми є ігри, аматорські театри, міні-лекції, перегляд відеофільмів, бесіди, розповіді, вікторини і конкурси про права дітей.
Соціально-психологічна робота з педагогами	Зміст соціально-психологічної роботи з педагогами загальноосвітніх навчальних закладів для протидії насиллю над дітьми передбачає ознайомлення з особливостями роботи з батьками, дітьми та іншими педагогами. Вони вивчають правила спілкування та надання допомоги дітям, які пережили насильство.

Головне завдання фахівців, які здійснюють соціально-психологічну роботу з населенням – забезпечити доступність цієї роботи для всіх верств населення, включаючи тих, хто проживає у віддалених регіонах та тих, хто знаходиться у складних життєвих ситуаціях [22].

Існує багато факторів, які змушують батьків зловживати або нехтувати своїми дітьми в сім'ї. Сучасні психологи виділяють наступні:

1. У сім'ї, де діти зазнають жорстокого поводження, дитина часто стає мішенню «всіх ударів». Її вважають особливою, відмінною від інших, дуже активною або, навпаки, дуже пасивною тощо, і тому вона стає об'єктом агресії членів сім'ї. Дитина може нагадувати ненависного родича, бути фізично чи розумово неповноцінним і як член сім'ї може зазнати насильство[8 дубін].

2. Критичні ситуації або збіги часто викликають спалах зловживань. Це втрата роботи, розлука з коханою людиною, смерть близької людини,

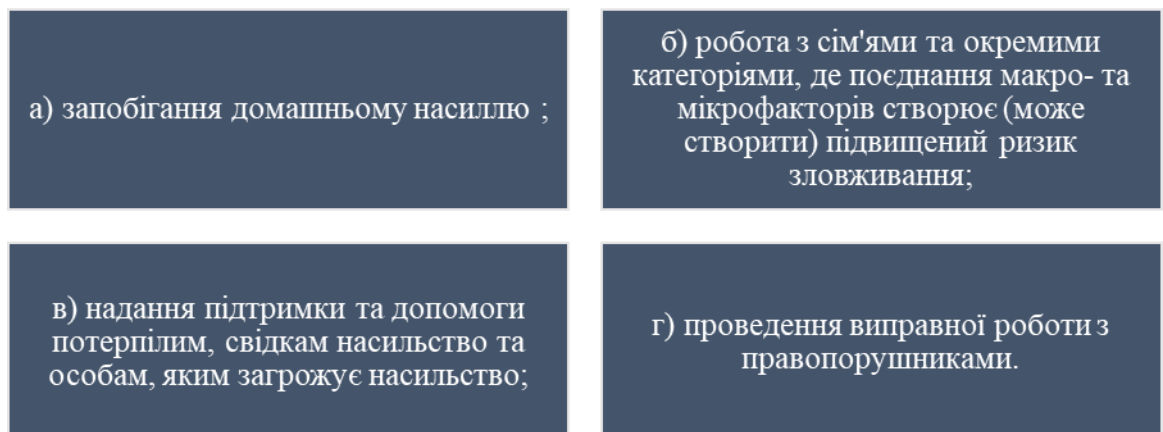
небажана вагітність або інші обставини, принципово важливі для дорослої людини.

3. Дуже часто причиною жорстокого поводження з дітьми є відсутність елементарних знань про розвиток дитини. Очікування, що двомісячна дитина відреагує на покарання, а в півроку зможе стежити за своїм сечовим міхуром і випорожненнями, наївно, оскільки дитина не може контролювати ці процеси ні фізіологічно, ні психічно. Не знаючи цього, батьки можуть покарати дитину.

4. Зразок домашнього насильства зазвичай передається з покоління в покоління. Жорстоке покарання не вважається насильством над дітьми, але вважається сімейною традицією [60].

У ситуації домашнього насильства фахівцям із соціальної роботи доводиться вирішувати такі завдання: сприяти попередженню всіх проявів домашнього насильства; надавати підтримку постраждалим; змінювати поведінку правопорушників.

Зміст соціально-психологічної роботи, спрямованої на вирішення проблеми домашнього насильства, розглядається, як сукупність чотирьох основних елементів (рис.2.5) [32].

Рис.2.5.Елементи соціальної роботи з метою подолання домашнього насильства

Соціально-психологічна робота здійснюється з метою попередження проблеми шляхом формування відповідної громадської думки щодо небезпеки насильства як явища, поваги до прав людини, жінок, дітей; важливість

здорового способу життя та вміння будувати стосунки з іншими, починаючи з власної родини, без застосування насильницьких методів [44].

Під час організації соціально-психологічної роботи з батьками та педагогами фахівець має робити наголос на життєвому досвіді дорослих, їх уявленнях про дитинство.

У дитячих установах соціально-психологічна робота передбачає: ознайомлення дітей та педагогів з особливостями їх прав, роз'яснення сутності різних видів насильства та навчання заходам самопомоги і допомоги, ознайомлення із особливостями установ, куди можна звернутися у разі зіткнення з насильством. Педагоги обов'язково мають розмістити на класному куточку телефони гарячих ліній та контакти служб, які спеціалізуються на допомозі жертвам насильства.

Зміст соціально-психологічної роботи щодо протидії насиллю у дитячих колективах передбачає:

- розвиток толерантності в сім'ї, школі та мікросередовищі;
- просвіта щодо прав дітей та їх захисту;
- формування вмінь і навичок протистояти насильству та жорстокому поведженню;
- навчання життєвим умінням і навичкам у випадку жорстокого поведження і насильства;
- організація гуманного дозвілля та відпочинку для дітей;
- створення умов для самовиявлення лідерів та позитивних якостей особистості;
- демонстрація прикладів здорових взаємин (через відеолекторії, радіо, книги, ЗМІ, життєві історії тощо) та їх перенесення на конкретні ситуації в дитячому колективі [11].

Щодо останнього, то найефективнішими формами роботи є інформаційні кампанії, центри підтримки сім'ї, програми свідомого та відповідального батьківства, а також програми для підлітків та молоді, які сприяють розвитку навичок самостійного життя, зокрема комунікативних

навичок, розв'язання конфліктів, сприяння розвитку навичок самостійного життя, саморозвитку та побудові стратегії власного життя.

Окрім вищезазначеного, соціально-психологічна робота передбачає надання спеціалізованих послуг не тільки сім'ям, які підпадають під визначення «у складних життєвих обставинах» (тобто мають проблеми, з якими не можуть впоратися без сторонньої допомоги), але й тим, хто загрожує зловживанням[45].

При організації соціально-психологічної роботи слід враховувати певні цільові групи (наприклад, діти, батьки яких нехтують своїми обов'язками, діти з інтернатів та особи серед них; неповнолітні або малозабезпечені молоді матері; чоловіки, які самі виховують дітей тощо).

Соціально-психологічна робота зосереджується на наданні послуг особам або сім'ям, які зазнали насильство або знаходяться в групі високого ризику, а також тим, хто потрапляє до категорії «правопорушників». У більшості випадків соціально-психологічна робота вимагає обов'язкових і примусових дій, які передбачають втручання в сім'ю відповідних державних органів з метою припинення насильства та запобігання йому в майбутньому[51].

Підвищення ефективності соціально-психологічної роботи з подолання домашнього насильства щодо дітей відбудеться за умови, якщо робота соціального педагога здійснюватиметься за такими напрямками:

- вивчення медико-психологічних та соціально-психологічних особливостей учнів, умов їх проживання в сім'ї, специфіки мікросередовища;
- виявлення дітей, які стали жертвами домашнього насильства;
- проведення профілактичної роботи щодо запобігання насиллю до дітей в сім'ї;
- здійснення правового виховання учнів та їх батьків;
- розробка та впровадження програм реабілітації дітей потерпілих від домашнього насильства;

- взаємодія з родинами учнів з метою спільного вирішення проблем виховання і розвитку дитини;
- взаємодія з психологами, вчителями, класними керівниками з метою створення умов для реалізації прав і свобод дітей;
- взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту населення, медичними установами[11].

Знаючи причини домашнього насильства та чинники, що призводять до насильства батьків над дітьми в сім'ї, соціальний педагог зможе запобігти домашньому насиллю.

Таким чином, будь-який вид насильства, пережитий у ранньому віці, може призвести до порушень як фізичного, так і психічного розвитку дитини, що у майбутньому матиме незворотні наслідки.

2.3. Соціально-психологічна робота із метою реабілітації дітей, які зазнали насильства у сім'ї

Явище насильства потребує ретельного дослідження причин, особливостей прояву та наслідків задля своєчасного виявлення та надання відповідної допомоги. Методика виявлення у дітей ознак того, що вони є жертвами насильства, передбачає комплексний підхід із врахуванням вікових й індивідуальних особливостей. Такий підхід дозволить ретельно вивчити конкретний випадок і розробити план соціальної реабілітації.

Соціально-психологічна реабілітація передбачає комплекс заходів, спрямованих на відновлення прав та соціального статусу людини, покращення її здоров'я та працездатності. Окрім цього, даний процес націлений на зміну соціального середовища та покращення умов життя, які можуть бути порушеними або обмеженими з певних причин.

Здійснення соціально-психологічної роботи із метою реабілітації значною мірою залежить від дотримання її основних принципів: етапності, диференціації, комплексності, спадковості, послідовності, безперервності в

проведенні реабілітаційних заходів, доступності та переважної безоплатності[56].

Існують такі основні принципи соціально-психологічної роботи із метою реабілітації:

- принцип урахування регіональних особливостей, соціально-культурної та економічної ситуації в регіоні передбачає знання структури закладів, кадрового становища з метою організації єдиного реабілітаційного простору;

- принцип партнерства (соціальний працівник, соціальний педагог, лікар, психолог - дитина) є єдністю всієї психолого-педагогічної та лікувально-реабілітаційної діяльності через особистість дитини;

- принцип універсальності передбачає комплекс різноманітних заходів для реалізації програми реабілітації. Розрізняють такі напрямки реабілітації: сім'я, виховання та інші. У зв'язку з цим підвищується роль взаємодії в програмі реабілітації таких фахівців, як психологи, педагоги, лікарі, соціологи та інші;

- принцип взаємозв'язку психосоціальних, біологічних і педагогічних методів впливу підкреслює необхідність різнобічного розуміння особистості дитини з урахуванням її психологічних, фізіологічних і патофізіологічних якостей;

- принцип поступовості передбачає поступовий перехід від одного реабілітаційного заходу до іншого у зв'язку з основними потребами на даний момент, відповідно до віку, стану організму та психосоціальних особливостей особистості;

- принцип індивідуально-особистісного, гуманістичного підходу визначає цілеспрямований характер догляду та передбачає врахування не тільки сфери поточного, а й сфери подальшого розвитку дитини;

- принцип послідовності, комплексності, доступності, диференціації [75].

Вчені виділяють наступні етапи та зміст соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від домашнього насильства:

1. Діагностичний. Отримання даних про дитину, яка перебуває в несприятливих умовах, екстремальній ситуації. Діагностика особистості, умов, ситуацій, оцінка ресурсів та прийняття рішень щодо: кризового втручання; прийом клієнта на соціальну-психологічну реабілітацію (у притулок, денний центр соціально-психологічної допомоги дітям-інвалідам, наприклад на дому тощо); проведення роздільної роботи з членами сім'ї: збір, профілактичний тренінг, самодопомога [60].

2. Проективний. Пропонування соціальні-психологічних послуг клієнту або членам його сім'ї, визначення цілей, завдань, стратегії реабілітації (разом з клієнтом, членами його сім'ї - по можливості разом з усіма фахівцями, які займаються проблемою клієнта). Моделювання засобів, методів соціальної роботи, передбачення можливих труднощів у реабілітації клієнта.

3. Організаційний. Залучення спеціалістів до здійснення соціально-психологічної реабілітації (укладання договорів, формування групи спеціалістів різних спеціальностей для надання допомоги в конкретному випадку) [61].

Організація взаємодії суб'єктів соціально-психологічної роботи:

- на функціональному рівні (відповідно до спільної мети, конкретних завдань, через поділ процесу спільної діяльності між виконавцями);

- на міжособистісному рівні між суб'єктами або між клієнтом і суб'єктами соціальної роботи: через зустрічі, конфлікти, суперечки, дискусії як безпосередню трансформаційну взаємодію (спрямовану на зміну клієнтського, мікро- та макросередовища);

- на рівні організації: наявність організації (установи) соціальної реабілітації, керівництва в особі одного із спеціалістів, наділених спеціальними повноваженнями (відповідає за життя та здоров'я людини)[47];

- у просторі: в одному закладі або кількох закладах одночасно (як дружні клініки для молоді, реабілітаційні центри, вдома) шляхом створення єдиного простору соціалізації з безпосередніми особистими контактами між учасниками реабілітації, обміном діями та інформацією між ними;

- розробка плану соціальної реабілітації з урахуванням думки клієнта, пропозицій спеціалістів, які залучаються до реабілітації.

4. Практично-діяльнісний – надання соціально-психологічних послуг клієнту на основі: кризового втручання в сім'ю та життя дитини, яка зазнала насильства, для відновлення її стану та соціального статусу; сприяння самопомозі жертвам насильства та їхнім родинам для підвищення соціального статусу жертви, подолання агресії, гендерних стереотипів, самореалізації в позитивному руслі тих, хто застосовував домашнє насильства.

5. Контрольний – оцінка ситуації та стану клієнта після впровадження та проведення реабілітаційних заходів [10].

Методи соціально-психологічної реабілітації досить різноманітні, що дає можливість досягти бажаного ефекту в цій дуже важливої та необхідної діяльності. Поряд з універсальними методами інформування та консультування, психологічного тренінгу, спостереження в процесі соціальної реабілітації активно використовуються такі методи соціально-психологічної роботи як рольові ігри, музикотерапія, казкотерапія та інші [25].

Заходи соціально-психологічної роботи запроваджуються тоді, коли акти насильства є підтвердженими, про що свідчать характерні прояви. Дані прояви можуть відрізнятися у залежності від віку дитини, проте усім віковим категоріям є властивим: невідповідність віковому періоду рівня розвитку (фізичного, психічного, мовленнєвого, когнітивного), низька навчальна успішність, наявність неврозів, підвищений рівень тривожності, порушення сну та апетиту, пригнічений емоційний стан, занедбаний вигляд, прояви аутоагресії [79, с. 15].

Науковці Т.Сафонова, Є.Цимбал, Л.Олефіренко, І.Дем'яненко виділяють такі вікові особливості психічного стану та поведінки дитини, які дозволяють запідозрити насильство щодо них: пасивний характер реакції дитини на біль; відсутність бажання змінювати умови, в яких знаходиться особа (примирення із заданими умовами); часті нічні кошмари, безпідставні страхи та фобії [77].

Окрім вищезазначених, сучасні дослідники додають до переліку наступні ознаки соматичного та фізичного характеру:

- прояви гіперактивної поведінки;
  - нічний енурез;
  - статеві інфекції;
  - множинна кількість синців на тілі, поява яких відбувалася у різний час (синці мають різний «вік»);
  - прояви неврозу;
  - пошкодження генітальної, анальної ділянок у вигляді синців, припухлостей, розривів, пігментації, кровотеч;
  - захворювання психосоматичного характеру (дерматити, постійний головний біль, хвороби дитини без причини та інші);
  - укуси, опіки (особливо на кінцівках, круглі чіткі опіки від сигарет)
- [66, с. 75].

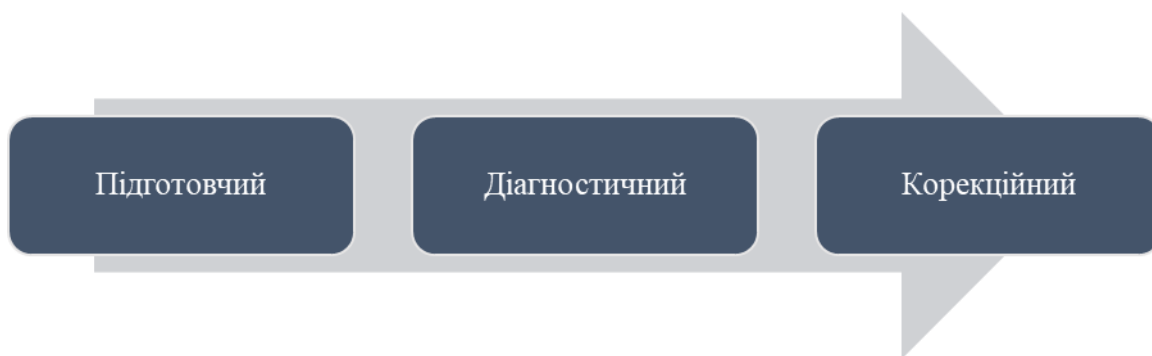
Приєднуємось до думки науковців, що не можна діагностувати насильство, беручи до уваги одну ознаку. Зазвичай, у жертви насильства спостерігається мінімум дві-три ознаки. Проте спочатку треба з'ясувати їх виникнення. Звинувачення у насиллі має серйозні наслідки. Тому, важливо врахувати усі фактори, умови, факти, які засвідчують наявність проявів насильства по відношенню до дитини [37].

Симптоматика, яку можна спостерігати у жертв насильства, може бути різною у залежності від віку, виду насильства, його інтенсивності та тривалості.

Для виявлення ознак насильства у дітей віком від трьох до шести років можна використовувати методику малювання, яка дозволяє дослідити інтереси, захоплення, особливості темпераменту, переживань і внутрішнього світу дитини. Проективні методики є корисним інструментом, оскільки дозволяють отримати більш правдиві відповіді від дітей, які є жертвами насильства та можуть бути залякані або вважати насильство нормою.

За допомогою малюнків на теми, такі як «У дитячому садку», «На вулиці, у дворі», «Сім'я», «Що мені сниться страшне або чого я боюся вдень», «Що було зі мною найгірше або найбільш добре» і «Ким я хочу стати», можна дізнатися більше про страхи та переживання дитини [38].

На думку науковців, роботу з проєктивними методиками можна поділити на три етапи (рис.2.6).

Рис.2.5. Етапи роботи з проєктивними методиками

Починаючи з малювання кольоровими олівцями, можна попросити дітей принести свої малюнки, щоб показати їх в класі та підвищити інтерес до малювання. На початкових заняттях дітям пропонуються теми на їх вибір.

Після проведення підготовчих занять можна перейти до тематичного малювання, яке рекомендується проводити двічі на тиждень і обирати одну або дві теми. Малювання допомагає знизити напругу в дітей, які тривожаться про можливість насильства, а не збільшує їх страх. Малюнки можуть відображати страхи, які діти вже пережили або бояться пережити, тому залишається менше невизначеності та непевності. Важливо, щоб вихователь, якому діти довіряють, задавав завдання. Крім того, малювання має проводитися в дружній атмосфері спілкування з однолітками чи фахівцем, що забезпечує підтримку з їхнього боку, а також схвалення з боку вихователя. [75].

Наступним етапом у процесі малювання є спрямування роботи на подолання всіх страхів, які можуть турбувати дитину. Мета може бути досягнутою через індивідуальну розмову з дитиною, під час якої виявляється, що саме її хвилює: чи боїться вона бути самотньою, нападів (бандитів),

захворіти, померти, батьків, деяких людей, покарання, казкових персонажів, темноти, тварин, транспорту, стихій, висоти, глибини, води, вогню, лікарів, крові та іншого. Після того, як був складений список страхів кожної дитини, спеціаліст малює з дітьми дані страхи та використовує різні методи боротьби з ними.

Перехід з дошкільного до шкільного життя є одним з переломних моментів у психічному розвитку кожної людини. Також, під час здійснення соціально-психологічної роботи слід пам'ятати, що провідною діяльністю дитини дошкільного віку є гра. Поступово дошкільник переходить до нового виду діяльності – навчання. Навчання є провідним видом діяльності у шкільному віці [64].

Коли дитина йде до школи, вона стає частиною нових соціальних відносин. Перед школярем постає система вимог, яка може здатися для нього складною. Тому, завдання батьків та вчителів – полегшити процес адаптації дитини до шкільного життя. У даний період рівень стресу підвищується як у батьків, так і у дітей можуть спостерігатися випадки насильства. До цього ж додається можливе насильство у школі – від вчителя, однолітків (однокласників) чи інших учнів.

Науковці виділяють наступні ознаки насильства у визначеному віці:

- бажання приховати причину травм або пошкоджень;
- відчуття самотності, замкнутості, відсутність друзів або погіршення взаємин з однолітками;
- відсутність бажання повертатися зі школи додому;
- низький рівень навчальної успішності;
- схильність до агресії та руйнівних дій;
- знижений рівень розвитку когнітивних та емоційно-вольових процесів;
- відсутність бажання спілкуватися з однолітками;
- поява страху фізичного контакту (будь-якого);

- поява травм у дитини після отримання низької оцінки чи після батьківських зборів;
- зниження рівня розвитку (розвиток не відповідає віковому періоду) [78].

Із дітьми шкільного віку також можна використовувати проєктивні методики. Завдяки даним методикам можна скласти цілісний портрет дитини, скласти враження про родину та референтне коло спілкування, виявити розуміння дитиною внутрішньосімейних стосунків [74].

Наступним віковим періодом є підлітковий. Даний період починається у 11-12 років та закінчується у 15-16. Психологи називають його перехідним віком. У даному віці активно формується самооцінка дитини, спостерігаються особистісні зміни, дитина має підвищене почуття дорослості та самостійності, що часто стає підґрунтям для розвитку конфліктів та насильства.

Сучасні дослідники визначають ряд характерних ознак насильства над підлітками, серед яких можна виділити наступні: депресію та низьку самооцінку, часті втечі з дому, асоціальну поведінку (паління, наркоманія, участь у неформальних асоціальних групах, насильство над іншими, булінг), вживання алкоголю або психотропних речовин, загрозу суїциду, сексуалізовану поведінку, демонстрацію повної відсутності страху, намагання зробити враження, що живе у злиденному стані, тривожність, демонстрацію страху перед появою батьків, наявність нав'язливих страхів або фобій, насильство щодо тварин та слабших істот, почуття провини за отримання фізичних ушкоджень, проміскуїтет або безладні статеві стосунки, намагання приховати причину травм та ушкоджень, бродяжництво, та сприйняття себе як безпомічного або непривабливого [39].

Помітивши тривожні ознаки у поведінці дитини, доречно провести опитування за спеціально розробленою анкетой виявлення випадків насильства над дітьми .

Дана анкета дозволяє визначити характер ставлення дитини до батьків, до покарань, які вживали батьки. Опитувальник має передбачати

діагностування не тільки проявів фізичного насильства, а й інших. Скласти цілісне уявлення допомагає аналіз фахівцем шкільної документації дитини, вивчити ситуації у родині. Якщо у спеціаліста виникають підозри щодо жорстокого поводження батьків з дитиною у сім'ї, то він може залучити до діагностики вчителів, друзів дитини та безпосередньо батьків.

У психолого-педагогічній літературі наведено загальні показники, що свідчать про те, що саме дитина переживає, якщо живе у сім'ї з насильством. Якщо такі показники виявлені, можна зробити висновок про неадекватні взаємини у родині та про те, що не створені сприятливі умови для повноцінного розвитку дитини. Зокрема, діти з таких сімей переживають різні страхи.

Дані страхи, які переживають діти із сімей, де практикується насильство, можуть проявлятися різноманітними способами: від занурення дитини у себе та поява пасивної реакції на усе (дитина байдуже ставиться навіть до радісних подій у її житті) до проявів дитиною насильницької поведінки по відношенню до інших.

У таких родинях поведінка дітей може стати непередбачуваною і нестабільною, оскільки вони не знають, коли і за яких умов з'явиться наступний випадок агресії. Даний фактор може провокувати впертість та байдужість у поведінці дитини. Діти, в сім'ях яких спостерігаються прояви насильства, можуть мати труднощі із вербальним вираженням почуттів. Вони вважають насильство способом вирішення конфліктів. Це призводить до того, що діти нездатні виразити власні почуття словами і одразу розв'язують бійку. Найчастіше таку поведінку провокує втягування батьками дитини у власний конфлікт. Зазвичай, дитина стає на захист одного з батьків, що є надзвичайно травматичним фактом для дитини.

Якщо фахівець виявив характерні ознаки у поведінці дитини, він обов'язково залучає до процесу роботи батьків або опікунів дитини, провівши з ними бесіду та надавши рекомендації щодо попередження насильства в сім'ї. Окрім цього, фахівець може проводити тренінги з вихователями, батьками та

іншими фахівцями щодо виявлення та запобігання випадків насильства в дитячому середовищі.

Надзвичайно важливою є також робота зі створення безпечного та підтримуючого середовища у дитячому колективі, де кожна дитина може відчувати себе захищеною, а також проведення роботи з батьками щодо виховання дітей в атмосфері любові, толерантності та поваги до інших.

Отримання більш повної характеристики щодо наявності проявів насильства по відношенню до конкретної дитини передбачає проведення комплексної діагностики, яка дозволить виявити міжособистісні стосунки серед молодших школярів та підлітків. Однією із таких методик є методика Рене Жилия. Зазначена методика допоможе зрозуміти стосунки внутрішньої сім'ї та референтного кола спілкування. Також, для отримання повної картини дослідження потрібно ознайомитись із шкільною документацією та вивчити сімейну ситуацію дитини. У разі необхідності можна провести опитування серед референтного кола спілкування та ознайомитись з соціальним паспортом дитини, щодо якої існують підозри у випадках насильства [3].

Окрім цього, система діагностичних заходів із метою з'ясування характеру міжособистісних стосунків серед молодших школярів та підлітків може бути доповнена іншими методиками. До цього важливо провести бесіду з батьками, під час якої можна дізнатись про особливості виховання та ставлення до дитини вдома, визначити наявність конфліктів у родині. Також, можна провести спеціальні тренінги для дітей та батьків, що допоможуть вирішити проблеми, що виникають у взаєминах між ними.

Таким чином, методи соціально-психологічної роботи є особливо важливими в умовах сучасного суспільства, де зростає кількість різноманітних стресових ситуацій та психологічних проблем. Важливо дотримуватися індивідуального підходу до кожної дитини та залучати її до соціально-психологічної роботи. Методи можуть включати не лише роботу з окремими дітьми, але й з групою дітей, родинами, спільнотою, що дозволяє забезпечити комплексний підхід до проблеми та досягти кращих результатів.

Висновки до другого розділу

Кризовий стан у сім'ї – це група емоційних розладів, які можуть бути викликані гострою реакцією членів родини на негативні події: падіння соціального статусу, зниження матеріального рівня, нерозв'язані конфлікти у сім'ї.

Соціально-психологічна робота із метою профілактики насильства щодо дітей передбачає комплекс заходів, спрямованих на запобігання виникнення факторів ризику насильства щодо дітей. Зокрема, це можуть бути інформаційні кампанії та тренінги для батьків і вчителів щодо позитивних методів виховання та взаємодії з дітьми, культурних та соціальних ініціатив для підтримки сімей та дітей, а також правове регулювання питань насильства над дітьми.

Одним із важливих завдань соціально-психологічної роботи є запобігання рецидиву та реабілітація дитини, яка зазнала насильства, а також на роботу з агресором. До таких заходів можуть належати професійна соціально-психологічна допомога дітям та їх родинам, медична підтримка, а також участь в соціальних програмах для зменшення впливу факторів, що сприяють насильству щодо дітей.

Запобігання насильству є важливою складовою соціально-психологічної роботи з дітьми та родинами і здійснюється шляхом попередження фактів насильства, підвищення свідомості про шкідливість насильства, залучення до співпраці вчителів, батьків, психологів та інших спеціалістів, а також формування навичок безпечної поведінки та розроблення соціальних програм і проектів.

Методи соціально-психологічної роботи є особливо важливими в умовах сучасного суспільства, де зростає кількість різноманітних стресових ситуацій та психологічних проблем. У такому контексті дуже важливо дотримуватися індивідуального підходу до кожної дитини та залучати її до соціально-психологічної роботи.

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ЖЕРТВАМИ НАСИЛЬСТВА

3.1. Перспективні напрями, види та форми соціально-психологічної роботи з жертвами насильства

Соціально-психологічна робота з батьками, дітьми та педагогами щодо протидії насиллю та жорстокому поводженню з дітьми є важливою складовою суспільно відповідального підходу до захисту прав та інтересів дітей [5].

Індивідуальний контекст батьків базується на запропонованому розумінні сильних і слабких сторін. Він вказує на уявлення батьків про здоровий спосіб життя, конкретні погляди на переживання власного дитинства, рівень самооцінки та самоконтролю, уявлення про виховання та методи навчання, ступінь адаптації до фрустрації та здатність справлятися зі стресом.

Кризовий контекст має включати відсутність інструментів і можливостей для виявлення та підтримки безконфліктних ситуацій у сім'ї, тиск соціальних змін і стійкість батьків до криз, здатність дорослих вирішувати конфлікти та змінювати своє уявлення про дітей у міру їхнього зростання.

Соціально-психологічна робота з дітьми та молоддю передбачає здійснення діяльності відповідними органами підприємств, організацій та установ, а також окремих фахівців з метою створення оптимального рівня соціальних умов життя, розвитку дітей та молоді у гармонії з їх потребами та інтересами, забезпечення захисту їх конституційних прав і свобод, задоволення культурних та духовних потреб [20].

Одним із напрямків соціально-психологічної роботи є профілактика жорстокого поводження. Дана робота передбачає комплексний вплив та спрямована на різні категорії суспільства (рис.3.1).

Рис.3.1.Напрями соціально-психологічної роботи

Одним із напрямків соціально-психологічної роботи щодо попередження жорстокого поводження з дітьми є робота із громадськістю. Тобто, дана робота передбачає вплив на усі категорії суспільства. Сутність соціально-психологічної роботи в аспекті протидії жорстокому поводженню з дітьми передбачає наступні завдання:

- інформування батьків про характер та наслідки жорстокого поводження з дітьми, відповідальність за них;
- ознайомлення батьків із різними моделями сімейного виховання, які є соціально прийнятними, вивчення моделей людських стосунків, які ґрунтуються на гуманних і демократичних засадах;
- роз'яснення поняття про права членів сім'ї (особливо права дітей), визначення гуманних шляхів реалізації даних прав та процедури захисту у разі порушення даних прав;
- робота над зміною суспільної думки з приводу ставлення до жорстокого поводження з дітьми, активізувати громадську позицію людей;
- сприяти самореалізації дітей та дорослих [65].

Із цією ж метою розроблена Концепція «Допомога для самопомоги», яка розглядає людину, як суб'єкта соціальної роботи та особистого життя. У Концепції запропоновано ряд положень, спрямованих на підтримку, допомогу та самопомогу. Особливість цієї Концепції в нашому випадку полягає в тому, щоб спонукати людей вчитися самостійно вирішувати проблеми через засвоєння системи знань про: права людини; життєві навички та вміння, які реалізують ці права в реальному житті, запобігають їх порушенню;

толерантність, зміна ставлення до жорстокого поводження з дитиною до неприйняття та відмови від такого поводження.

Таке навчання поєднується із соціально-психологічною підтримкою (психологічною, педагогічною, юридичною), що дозволяє стабілізувати, а не погіршувати ситуацію, закріпити позитивні зміни в особистості [67].

Наступним напрямом соціально-психологічної роботи щодо профілактики жорстокого ставлення до дітей є робота з сім'єю. Соціально-психологічна робота з неблагонадійними сім'ями, в яких зазнають жорстокого поводження з дітьми, передбачає такі завдання:

- надання допомоги дітям із метою нормалізації рівня розвитку (або систематична робота із метою його підвищення): необхідно забезпечити оптимальні умови для навчання, виховання та розвитку дитини;
- здійснення заходів громадського піклування про сім'ї;
- формування системи теоретичних знань та практичних навичок усвідомленого батьківства з метою зміцнення неблагонадійної сім'ї;
- залучення батьків до груп самодопомоги та взаємодопомоги;
- формування уявлення у батьків про рівність у родині (у тому числі й гендерну);
- здійснення профілактичного впливу, що спрямований на боротьбу із шкідливими звичками батьків, які здійснюють згубний вплив і на дитину (паління, наркоманія, ігроманія);
- навчання членів сім'ї поведінці в кризових ситуаціях (підтримка важкохворих, догляд за ними, спілкування з ними та мікросередовищем);
- підтримка членів сім'ї в екстремальних ситуаціях (смерть члена сім'ї, початок самостійного життя дитини, випадки домашнього насильства, вимушена зміна місця проживання, втрата членами сім'ї роботи);
- надання підтримки у випадку народження дитини з особливими потребами;
- сприяння адаптації сім'ї в новому мікро- та макросередовищі;

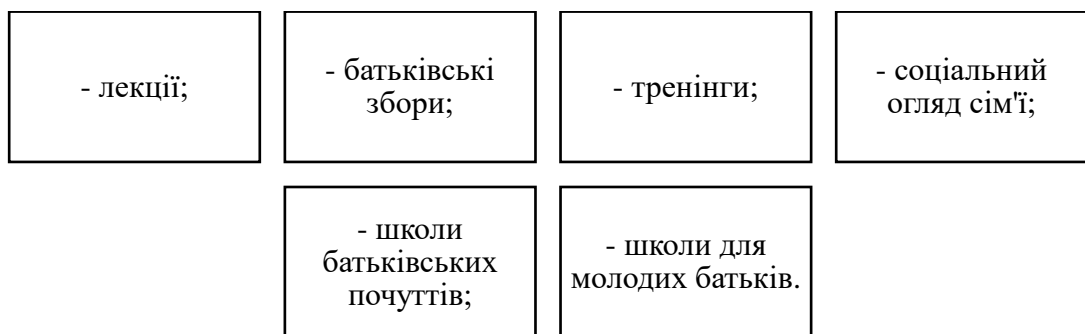
- забезпечення умов для поєднання роботи з сімейними обов'язками та життєвими інтересами [69].

Загалом, соціально-психологічна робота з батьками щодо запобігання жорстокого поводження з дітьми складається із:

- батьківської освіти: права та потреби дітей, права та обов'язки батьків щодо дітей, особливості розвитку дитини, сімейного виховання, жорстоке поводження з дітьми та домашнє насильство: його сутність, наслідки, обов'язки;

- формування толерантності, життєвоважливих родинних умінь і навичок (комунікативність, прийняття рішень, прогнозування, самоуправління).

Виконання вищезазначених завдань зумовлює використання фахівцем, що здійснює соціально-психологічну роботу різних форм (рис.3.2) [25].

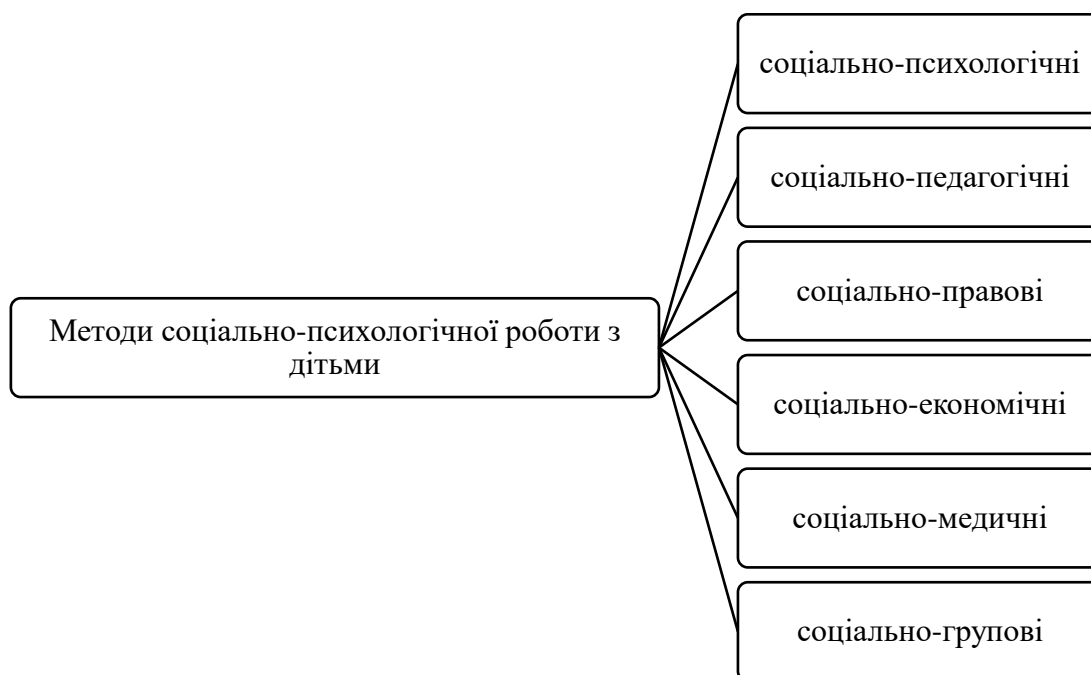

Рис.3.2.Форми соціально-психологічної роботи з батьками

Таким чином, ця робота спрямована на виконання та відновлювання функції сім'ї; реалізацію її прав у суспільстві та прав членів сім'ї в сім'ї, а отже, відновлення сімейних відносин, покращення відносин з мікро- та макросередовищем; компенсацію неповної структури сім'ї та реабілітація сім'ї, спрямування її через співпрацю на самовизначення та самореалізацію; реалізацію прав людини на сім'ю та проживання в найкращих умовах для виживання, захисту та розвитку, природного середовища та головного центру суспільства – сім'ї [34].

Одним із визначених важливих напрямків соціально-психологічної роботи щодо запобігання жорстокому поводженню з дітьми є робота фахівця

безпосередньо із самими дітьми. Дана робота передбачає використання різних методів, засобів та форм роботи (рис.3.3).

Рис.3.3.Методи соціально-психологічної роботи з дітьми

Соціально-психологічні методи спрямовані на внутрішній світ дитини, які забезпечують певну корекцію її системи цінностей і орієнтацій, а також уявлень і уподобань, що покращують її психологічні можливості та надають відповідну підтримку та допомогу. До даної групи методів можна віднести:

- методи психодіагностики;
- методи психокорекції;
- психологічне консультування.

Соціально-педагогічні методи надають можливість підвищити освітній та інтелектуальний рівень дитини, сформувати адекватну навколишнім умовам систему цінностей та уявлень. До соціально-педагогічних методів ми відносимо:

- методи виховання і навчання;
- корекційні методи;
- педагогічне консультування.

Соціально-медичні методи призначені для надання дитині своєчасної та необхідної медичної допомоги. Система соціально-медичних методів включає: лікування, соціально-медичну реабілітацію та адаптацію, організацію необхідного та комфортного середовища проживання тощо.

Соціально-правові методи включають певні процедури та операції, що приводять життя дитини у відповідність до чинних законів. До соціально-правових методів ми можемо відносити наступні:

- правовий захист інтересів дитини;
- правове виховання;
- правовий контроль;
- правові санкції.

Соціально-економічні методи спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини, матеріального забезпечення та допомоги, працевлаштування тощо.

Останньою групою методів є соціально-групова робота, що дозволяє соціальному працівнику та іншим фахівцям працювати з соціальним середовищем дитини (сімейне консультування, корекція системи взаємин у дитячому колективі, організація дитячих колективів орієнтованих на позитивну діяльність)[25].

Загалом, соціально-психологічна робота щодо жорстокого поводження з дітьми проводиться у таких формах:

- загальна освіта населення щодо цього явища: що це таке, чому це погано і неприпустимо (використовується переважно для нормальних, благополучних сімей);

- фіксується чи є жорстоке поводження з дітьми, членами сім'ї, домашніми тваринами та дітьми; передбачає з'ясування характеру та відповідальності за жорстоке поводження з дітьми;

- соціально-психологічна робота з тими, хто зазнав зловживань з метою навчання самооборони; з тими, хто здійснює таку поведінку - як соціальне

виховання та контроль, що є умовою збереження сім'ї, залишення батьківських прав тощо.

При цьому постає необхідність у соціально-психологічній роботі з дітьми, змістом якої є:

- знання дитини про власні права в сім'ї;
- вміння захистити себе від насильства;
- знання дитиною дій у кризовій ситуації;
- усвідомлення того, до кого звертатися і як у таких випадках.

Під час роботи з дітьми фахівець добирає відповідні форми роботи, які дозволять здійснювати ефективний вплив у конкретному випадку. Слід пам'ятати, що підхід до вибору методів має бути індивідуальним, адже їх існує велика кількість і ті методи, які ефективні в одному випадку, можуть не мати ефективності в іншому. Тому, спеціаліст має враховувати даний момент під час планування соціально-психологічної роботи (рис.3.4).

Рис.3.4. Форми соціально-психологічної роботи з дітьми

Останнім напрямком соціально-психологічної роботи є робота з педагогами. Зміст соціально-психологічної роботи з педагогами загальноосвітніх навчальних закладів в частині протидії жорсткому поводженню з дітьми включає:

- педагогічну освіту (курси підвищення кваліфікації, семінари, вчительські конференції, методико-педагогічні ради); про права та потреби дітей, відповідальність педагогів за дітей; взаємодія вчителя з сім'єю учня,

права, обов'язки та відповідальність батьків щодо дітей, сутність жорстокого поводження з дітьми, насильство над дітьми в сім'ї та школі, відповідальність за них, професійна педагогічна етика, суб'єкт-суб'єктне спілкування, взаємодія суб'єктів захисту прав дитини;

- формування в педагогів умінь і навичок розпізнавати та виявляти жорстоке поводження та насильство над дітьми, толерантне ставлення до дітей з різних сімей, комунікативних навичок суб'єктного спілкування, навичок самоврядування та ситуацій, раціонального вирішення конфліктів (тренінги, семінари) , рольові та ділові ігри;

- усунення явища професійного вигорання (навчання та організація правильного режиму роботи, сприяння професійному зростанню, сеанси психотерапії, консультації психолога, покращення психологічного клімату в колективі, створення кімнати емоційного розвантаження)[74].

Батьківська освіта та освіта вчителів мають базуватися на спогадах їхнього дитинства. Саме це допоможе дітям краще зрозуміти свою поведінку і впоратися з нею.

Соціально-психологічна робота з дітьми щодо протидії жорстокому поводженню з дітьми в дитячих установах включає:

- роз'яснення прав дітей і дорослих, вчителів, лікарів тощо;
-роз'яснення сутності жорстокого поводження та насильство та навчання вирішенню їх проявів в установах, організаціях, гарячих лініях [81].

Розробка системи соціально-психологічної роботи щодо попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми в дитячих колективах включає такі складові:

- створення толерантного середовища, яке сприяє формуванню поваги до різних людей та поглядів, в сім'ї, мікросередовищі та школі;
- просвітницьку роботу щодо прав дітей та засобів їх захисту, що враховує права на безпеку, освіту, гідне ставлення та інше;
- розвиток навичок протистояння насиллю та усвідомлення шкідливих наслідків жорстокого поводження;

- формування відповідних життєвих навичок та підготовка дітей до можливих ситуацій насильства, включаючи вміння розпізнавати та відверто заявляти про насильство, вміння шукати допомогу та звільнятися від насильника;
- організацію предметного дозвілля та відпочинку дітей, заснованого на принципах гуманізму, що буде сприяти їх розвитку та самореалізації;
- створення умов для саморозкриття лідерів та розвитку позитивних рис особистості, які забезпечують позитивні зміни в дитячому колективі;
- використання позитивних прикладів стосунків та вільних ситуацій, які можуть служити моделлю поведінки для дітей; досягненню даної мети сприяє показ відео, розповідей та інших ресурсів, які передають позитивний досвід у взаєминах між людьми [1].

Соціально-психологічна робота передбачає використання різних технологій, початковим і кінцевим результатом яких є людина, а основним параметром вимірювання є її якості та властивості.

Отже, соціально-психологічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми включає систему заходів, які виконуються уповноваженими органами або окремими спеціалістами. Основна мета заходів полягає в створенні сприятливих соціально-психологічних умов для розвитку дітей та молоді, захисті їхніх конституційних прав, свобод і законних інтересів, а також забезпеченні культурного і духовного задоволення.

Соціально-психологічна робота повинна забезпечувати гармонійний та різнобічний розвиток дітей, здійснюватися шляхом формування в них свідомості про права дітей, виховання толерантності, навчання вмінню протистояти насильству, організації дозвілля та показу прикладів кращих стосунків.

Соціально-психологічна робота щодо попередження жорстокого поводження передбачає роботу із батьками, педагогами, дітьми та суспільством загалом. Необхідно активно включати батьків у виховання та

відновлення психологічного благополуччя своїх дітей, надавати їм необхідну підтримку та інформацію про правильний спосіб поводження з дітьми.

Окрім цього, педагоги та фахівці зі сфери охорони здоров'я повинні бути готові до роботи з дітьми, які пережили насильство та надавати їм необхідну підтримку та допомогу. Для досягнення ефективних результатів, необхідно також привертати увагу суспільства до проблеми насильства й працювати заради забезпечення якісної інформаційну кампанію про наслідки насильства.

Держава та усі зацікавлені сторони повинні сприяти розробці та впровадженню національних стратегій та програм, спрямованих на запобігання насильству в сім'ї та захист прав дітей.

Робота з дітьми, які пережили насильство, потребує комплексного підходу, включаючи навчання, консультування, медичну допомогу та соціальну підтримку. Рекомендації щодо роботи з дітьми, які пережили насильство, можуть допомогти фахівцям та батькам вирішувати проблеми та створювати безпечне та підтримуюче середовище для дітей.

3.2 Рекомендації та пам'ятки щодо соціально-психологічної роботи з дітьми, сім'ями та жінками, які зазнали насильства

Рекомендації щодо соціально-психологічної роботи з дітьми - жертвами насильства

1. Активно займатися просвітницькою діяльністю. Поширювати актуальну інформацію про особливості алгоритму розпізнавання насильства та реагування на нього. Акцент необхідно зробити на наступному: що таке насильство; які види насильства існують; куди звернутись, якщо стали свідком акту насильства; куди звернутись, якщо стали жертвою насильства; номери гарячих ліній соціальних служб (бажано цілодобові); основи самопомоги. Діти мають навчитись впізнавати насильство і захищати себе. Саме ця інформація є дуже важливою та насправді може врятувати життя.

2. Формувати у дітей уявлення про права та обов'язки громадянина України. Діти мають знати свої права та служби, куди вони можуть звернутись у разі порушення визначених прав.

3. Сприяти створенню безпечного середовища у колективі. За допомогою діагностичних технік можна виявити проблеми у колективі: несприятлива атмосфера, наявність конфліктних стосунків тощо. Необхідно проводити із колективом роботу з метою профілактики виникнення проявів насильства та забезпечення оптимальної атмосфери у колективі (дружньої, гуманної).

4. Співпрацювати з батьками та будувати з ними довірливі стосунки. Особливу увагу необхідно приділити неблагонадійним сім'ям. Батьки мають бути ознайомлені із особливостями прав та потреб дітей і заходами у разі їх порушення. Також, вони мають ознаки насильства і ознаки поведінки жертви насильства. Засвоюють дані знання із метою профілактики проявів насильства у родині та надання вчасної допомоги у тому випадку, коли дитина постраждала від насильства не у родині (у дитячому колективі, від сторонніх людей тощо).

5. Надавати підтримку дітям, які стали жертвами насильства. Після проведення діагностики, необхідно визначити подальший план корекційних дій. Тобто, враховуючи обставини жертви, треба скласти алгоритм роботи з її відновлення.

6. Спрямування до інших спеціалістів. Якщо Ви розумієте, що не зможете впоратись або дитині потрібна допомога іншого фахівця (наприклад, лікаря), то обов'язково спрямуйте її до нього. Це є дуже важливим. По-перше, важливу роль відіграє час втручання, а по-друге, Ви маєте керуватись принципом: «Не нашкодь».

7. Консультування інших педагогів. За потреби, надавайте консультацію іншим педагогам, які працюють з дитиною. Рекомендації можуть стосуватися особливостей спілкування з дитиною та її сім'єю.

8. Плануйте роботу з дитиною, враховуючи принципи довіри та безпеки. Дитина має довіряти Вам та бути впевненою у тому, що вона знаходиться у безпеці.

9. Дотримуйтеся правила конфіденційності.

10. Більше слухайте. Дитина має бачити, що Ви її слухаєте, розумієте її та не будете засуджувати. Діти, які пережили насильство, бояться осуду. Їм здається, що їх ніхто не розуміє. Тому, треба забезпечити повноцінну підтримку.

11. Наводьте позитивні приклади. Дитина має усвідомити, що існують й інші моделі поведінки, які є прийнятними у суспільстві.

12. Надайте дитині інформацію про ресурси та джерела допомоги. Дитина має зберігати контакти служб підтримки, гарячих ліній соціальних служб й подібного задля того, щоб у разі потреби звернутися по допомогу.

13. Працюйте над розвитком у дитини та батьків навичок допомоги й самопомоги. Надайте прості алгоритми, які можуть використовувати діти та батьки у кризовій ситуації.

14. Працюйте над саморозвитком. Щодня з'являються нові методи, техніки, засоби надання допомоги. Засвоєння нових знань дозволить підвищити ефективність Вашої роботи.

15. Забезпечуйте індивідуальний підхід. Один і той самий метод може мати різну ефективність (навіть, якщо ситуації ідентичні). Тому, під час розробки алгоритму соціально-психологічної роботи Ви маєте враховувати особливості конкретного випадку.

16. Не допускайте порівняння. Якщо наводите позитивні приклади, не порівнюйте дитину чи її сім'ю з іншими. Порівняння може тільки загострити ситуацію.

17. Дбайте про свою психологічну безпеку. Робота із сім'ями, у яких діагностовано прояви насильства, потребує від фахівця багато ресурсів та чітких особистих кордонів. Не дозволяйте стороннім порушувати дані кордони.

18. Залучайте до співпраці батьків дитини. Ви разом маєте працювати заради досягнення спільної мети. Батьки краще за інших знають свою дитину і можуть допомогти знайти до неї підхід. Але треба враховувати ставлення дитини. Якщо залучення батьків для дитини є травматичним, то Ви маєте працювати окремо з дитиною та окремо з батьками.

19. Значну частину уваги приділяйте роботі з дитячим колективом. Проводьте тренінги, рольові ігри, залучайте дітей до тематичних заходів. Необхідно проводити не тільки профілактику щодо жорстокого поводження з людьми, а й з тваринами, природою, іншими речами.

20. Організуйте роботу із педагогами. Проводьте семінари, тренінги, практикуми з метою навчання педагогів запобіганню та протидії насиллю, методам вирішення конфліктів у дитячому колективі тощо.

Таким чином, методичні рекомендації соціальним педагогам і вчителям у сфері соціально-правового захисту дітей від насильства стосуються соціально-психологічної роботи із дітьми, їх батьками, педагогами, громадськістю. Ефективність даної роботи залежить від того, наскільки комплексним є вплив.

Розроблені нами рекомендації дозволяють соціальним педагогам та вчителям організувати ефективну соціально-психологічну роботу із метою запобігання насильству, надання допомоги у разі потреби. Рекомендації також допоможуть родичам та батькам зрозуміти проблему та підтримувати дітей в складних ситуаціях.

Сьогодні українське суспільство усвідомлює існування проблеми жорстокого поводження з дітьми та необхідність здійснення цілісного комплексу заходів для вдосконалення системи профілактики, виявлення та подолання цього прояву. У цей час світ у сім'ї - нездійсненна мрія для багатьох дітей, які стали жертвами жорстокого поводження з боку батьків або вихователів. Оскільки педагоги зазвичай першими стикаються з наслідками жорстокого поводження з дітьми, вони повинні володіти як засобами для

перевірки фактів насильства в сім'ї, так і спроможністю донести отриману інформацію до компетентних органів і служб.

Насильство включає в себе безліч різних видів дій, зокрема фізичну, сексуальну та психологічну. Насильство і жорстоке поводження можуть заподіяти як короткострокову, так і довгострокову шкоду. Усі форми насильства і жорстокого поводження є незаконними.

Ми розробили пам'ятки для жінок, сімей та дітей, які зазнали насильства кризових умовах. Спершу, пропонуємо вам ознайомитись з такими рекомендаціями для жінок та сімей, які вже пережили насильство в своєму житті.

Пам'ятка для жінок, які зазнали насильство

1. Перш за все потрібно забезпечте безпеку: ваша безпека є найважливішою. Якщо є можливість, шукайте безпечне місце, де ви можете захиститись від насильника. Це може бути в домі, у друзів, родичів, жіночому притулку або будь-якому іншому безпечному місці.

2. Другий крок – зверніться за допомогою: зателефонуйте на гарячу лінію підтримки жертв насильства або зверніться до місцевих органів правопорядку. Знайдіть організації, які надають підтримку жінкам в кризових ситуаціях, і проконсультуйтеся з ними.

3. По можливості розробіть план дій: створіть план дій для власної безпеки. Визначте безпечні місця, пункти збору, важливі контакти (номери телефонів) та процедури у разі небезпеки. Подумайте про можливі варіанти втікання і захисту

4. Зберігайте докази: якщо це можливо, документуйте випадки насильства. Зберігайте фотографії, медичні довідки, записи про інциденти, повідомлення або будь-які інші докази, які можуть підтвердити ваші слова і допомогти вам у правових процедурах.

5. І на останок - приховуйте план: якщо ви плануєте втекти або шукати допомоги, добре обміркуйте свої дії і розкажіть про них найближчим

довіреном людям. Намагайтеся приховати свій план від насильника, оскільки він може спробувати перешкоди.

Коли жінка, яка зазнала насильства, звертається по первинну допомогу до фахівця соціально-психологічної служби, під час бесіди з нею може бути реалізований такий алгоритм дій:

- 1) Зафіксувати факти насильства.
- 2) Встановити контакт із жінкою.
- 3) Надати первинну психологічну (людську) підтримку.
Забезпечити жертві відчуття безпеки.
- 4) Зібрати дані про інцидент і визначити нагальні потреби жінки.
- 5) Направити до найбільш затребуваних фахівців (наприклад, медичних працівників, соціальних працівників, психологів, співробітників поліції тощо).
- 6) Підтримуйте постійний зв'язок із жертвою.

Рис. 3.5. Алгоритм дії у разі виявлення факту насильства над жінкою

Згідно із законодавством України "Про запобігання та боротьбу з домашнім насильством", домашнє насильство - це будь-яка дія чи бездіяльність фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, вчинена в сім'ї чи за місцем проживання, між родичами, між колишнім або колишнім подружжям, незалежно від того, проживає особа, яка вчинила домашнє насильство, в одному місці з жертвою, чи ні, а також фізичне, сексуальне, психологічне чи економічне насильство, вчинене між іншими особами, які проживають у родині, але не є членами сім'ї чи шлюбу, а також погроза вчинення таких дій.

Відтоді, як проблема домашнього насильства стала надбанням громадськості, коло осіб, що визначаються як кримінальні, розширилося, і увага була привернута до того, що кількість випадків домашнього насильства, включно з фізичним та психологічним, зросла до критично високого рівня. У випадках домашнього насильства та погроз жертви відчують безнадійність, паніку та страх, вони не можуть взяти себе в руки, мислити та діяти раціонально в таких ситуаціях.

Якщо дитина або підліток були причетні до насильства – ви можете використовувати рекомендації, зазначені у пам'ятці нижче.

Пам'ятка для дітей та підлітків, які зазнали насильство

Крок 1: Спочатку зверніть увагу на ознаки поведінки людини, якщо ви помітили, що конфронтація загострюється, не чекайте вирішального моменту, якщо є можливість і безпечне місце, покиньте приміщення до початку насильства.

Крок 2: Якщо такого місця немає, покиньте квартиру або будинок, попросіть сусіда або перехожого викликати поліцію або візьміть мобільний телефон і зателефонуйте самими за номером 102 (якщо зателефонували до поліції, попросіть надіслати наряд "Поліни"). Ви також можете

зателефонувати на гарячу лінію з питань домашнього насильства: 0 800 307 305.

Рис. 3.6. Знак «Я в небезпеці»

Крок 3: Якщо ви не можете вийти на вулицю, знайдіть відносно безпечне місце в будинку або квартирі, зачиніть двері, обмежте контакти з насильниками та зателефонуйте до поліції звітти, а також можете скористатися чат-ботом @police_helpbot.

Усі категорії жертв насильства можуть звертатися по допомогою до відповідних органів:

- у поліцію (102);
- до центрів соціального обслуговування сім'ї, дітей та молоді;
- до відділу у справах сім'ї та молоді районної, міської або обласної державної адміністрації;
- неурядових організацій, що надають допомогу жертвам насильства;
- до психологів, соціальних працівників, класних керівників тощо;
- за допомогою до близьких друзів, родичів.

Окрім цього, можна зателефонувати на безкоштовну гарячу лінію задля отримання допомоги:

-Національна дитяча гаряча лінія Українського центру "ЛаСтрада": 0-800-500-333 (дзвінки мають здійснюватися з мобільних телефонів). Гарячу лінію було запущено в Україні на початку 2013 р. Консультації надають психологи, юристи та соціальні працівники, що спеціалізуються на дитячих питаннях, тут молоді люди України можуть отримати підтримку та пораду зі своїх проблем. Батьки, вчителі та вихователі можуть отримати швидку індивідуальну консультацію з питань порушення прав дітей. Дзвінки на лінію безкоштовні зі стаціонарних телефонів по всій Україні та мобільних телефонів усіх операторів.

-Національна гаряча лінія із запобігання насильству (консультації юристів, психологів і соціальних працівників): 0-800-500-335,116-123 (безкоштовно з місцевих телефонів); 386 для абонентів Київстару Vodafone. 0-800-500-225 и 116-111

Національна гаряча лінія із запобігання насильству в сім'ї пропонує такі послуги:

- Інформація та консультивання (інформація про організації та агентства, куди можна звернутися в конкретних ситуаціях, списки документів, які необхідно підготувати для подачі заяви тощо)

- Психологічне консультивання (анонімні поради та підтримка по телефону від психолога;)

- юридична допомога (поради та рекомендації юристів щодо конкретних ситуацій; поради щодо правильного оформлення необхідних документів;)

-Уповноважений з прав дитини в Україні Микола Кулеба: (044) 255-64-50

Єдиний телефонний номер системи безоплатної юридичної допомоги: 0 800 213 103 (безоплатно зі стаціонарних і мобільних телефонів), щоб отримати такі послуги: безоплатна юридична допомога дітям, які перебувають у скрутній життєвій ситуації; юридична консультація; роз'яснення про те, як отримати безоплатну юридичну допомогу; інформацію про соціальні служби, "гарячі лінії" з прав людини та агенції, що займаються відповідними

питаннями; зв'язатися з усіма центрами вторинної правової допомоги та отримати інформацію про їхнє місцезнаходження, контактні телефони та інші засоби зв'язку.

Висновки до третього розділу

Соціально-психологічна робота передбачає використання різних технологій, початковим і кінцевим результатом яких є людина, а основним параметром вимірювання є її якості та властивості.

Соціально-психологічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми включає систему заходів, які виконуються уповноваженими органами або окремими спеціалістами. Основна мета заходів полягає в створенні сприятливих соціально-психологічних умов для розвитку дітей та молоді, захисті їхніх конституційних прав, свобод і законних інтересів, а також забезпеченні культурного і духовного задоволення.

Соціально-психологічна робота повинна забезпечувати гармонійний та різнобічний розвиток дітей, здійснюватися шляхом формування в них свідомості про права дітей, виховання толерантності, навчання вмінню протистояти насильству, організації дозвілля та показу прикладів кращих стосунків.

Соціально-психологічна робота щодо попередження жорстокого поводження передбачає роботу із батьками, педагогами, дітьми та суспільством загалом. Необхідно активно включати батьків у виховання та відновлення психологічного благополуччя своїх дітей, надавати їм необхідну підтримку та інформацію про правильний спосіб поводження з дітьми.

Окрім цього, педагоги та фахівці зі сфери охорони здоров'я повинні бути готові до роботи з дітьми, які пережили насильство та надавати їм необхідну підтримку та допомогу. Для досягнення ефективних результатів, необхідно також привертати увагу суспільства до проблеми насильства й працювати заради забезпечення якісної інформаційну кампанію про наслідки насильство.

Держава та усі зацікавлені сторони повинні сприяти розробці та впровадженню національних стратегій та програм, спрямованих на запобігання насильству в сім'ї та захист прав дітей.

ВИСНОВКИ

Поняття насильство несе чітко виражене негативно оціночне навантаження і вживається в дуже широкому значенні, яке включає усі форми фізичного, психологічного, економічного.

Виділяють такі ознаки насильства як соціального явища: наявність як мінімум двох суб'єктів; спричинення або створення загрози, спричинення шкоди; умисний та цілеспрямований характер діяння; здійснення проти або поза волею особи, на яку воно спрямоване.

Насильство, на відміну від природних інстинктів (самозбереження, розмноження тощо), є свідомим актом, який вчиняється умисно, з певною метою, тому притаманний лише людині як єдиній істоті, наділеній свідомістю.

Психологічне насильство – це поведінка батьків, яка завдає емоційної шкоди дитині та її самооцінці. Сюди входять словесні випадки, такі як постійна критика, приниження, образи, глузування, зневажливі глузування, кепкування та небажання (відмова) вислухати дитину. Багато дослідників виявили зв'язок між емоційним насильством і розумовою відсталістю у дітей, а також порушенням фізичної функції їх організму.

Фізичне насильство – це умисне заподіяння дитині фізичної шкоди або ушкодження батьками або особами, які їх замінюють, що спричинило серйозні (потребують медичної допомоги) порушення фізичного, психологічного розвитку та здоров'я дитини чи летальний результат. Його наслідками можуть бути як фізичні каліцтва, так і психосоматичні розлади,

Сексуальне насильство – це всі види сексу між дорослими та дітьми, а також примушування дітей до сексу один з одним. Сексуальне насильство впливає на фізичне та психологічне здоров'я та розвиток дитини, порушує процес соціалізації.

В Україні нормативно-правова база протидії насильству складається з наступних документів: Закон України «Про охорону дитинства»; Закон України «Про попередження насильства у сім'ї»; Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»; Сімейний кодекс України.

Уперше в Конституції України було зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація караються законом. Держава бере на себе відповідальність у забезпечення гарантій державного утримання і виховання дітей-сиріт і тих дітей, які є позбавлені батьківського піклування.

Правова база складається з Конституції України, відповідних кодексів України, законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, а також відомчих правових актів, державних програм.

Першим міжнародним юридично обов'язковим документом є Стамбульська конвенція, що створює всеосяжну правову основу та підхід до боротьби з насильством щодо жінок, приділяючи особливу увагу запобіганню домашньому насильству, захисту жертв та переслідуванню звинувачених злочинців. Це перший міжнародний юридично обов'язковий документ, який створює правову основу і підхід до судового переслідування винних.

Кризовий стан у сім'ї – це група емоційних розладів, які можуть бути викликані гострою реакцією членів родини на негативні події: падіння соціального статусу, зниження матеріального рівня, нерозв'язані конфлікти у сім'ї.

Соціально-психологічна робота із метою профілактики насильства щодо дітей передбачає комплекс заходів, спрямованих на запобігання виникнення факторів ризику насильства щодо дітей. Зокрема, це можуть бути інформаційні кампанії та тренінги для батьків і вчителів щодо позитивних методів виховання та взаємодії з дітьми, культурних та соціальних ініціатив для підтримки сімей та дітей, а також правове регулювання питань насильства над дітьми.

Одним із важливих завдань соціально-психологічної роботи є запобігання рецидиву та реабілітація дитини, яка зазнала насильства, а також на роботу з агресором. До таких заходів можуть належати професійна соціально-психологічна допомога дітям та їх родинам, медична підтримка, а також участь в соціальних програмах для зменшення впливу факторів, що сприяють насильству щодо дітей.

Запобігання насильству є важливою складовою соціально-психологічної роботи з дітьми та родинами і здійснюється шляхом попередження фактів насильства, підвищення свідомості про шкідливість насильства, залучення до співпраці вчителів, батьків, психологів та інших спеціалістів, а також формування навичок безпечної поведінки та розроблення соціальних програм і проектів.

Методи соціально-психологічної роботи є особливо важливими в умовах сучасного суспільства, де зростає кількість різноманітних стресових ситуацій та психологічних проблем. У такому контексті дуже важливо дотримуватися індивідуального підходу до кожної дитини та залучати її до соціально-психологічної роботи.

Соціально-психологічна робота передбачає використання різних технологій, початковим і кінцевим результатом яких є людина, а основним параметром вимірювання є її якості та властивості.

Соціально-психологічна робота з попередження жорстокого поводження з дітьми включає систему заходів, які виконуються уповноваженими органами або окремими спеціалістами. Основна мета заходів полягає в створенні сприятливих соціально-психологічних умов для розвитку дітей та молоді, захисті їхніх конституційних прав, свобод і законних інтересів, а також забезпеченні культурного і духовного задоволення.

Соціально-психологічна робота повинна забезпечувати гармонійний та різнобічний розвиток дітей, здійснюватися шляхом формування в них свідомості про права дітей, виховання толерантності, навчання вмінню протистояти насильству, організації дозвілля та показу прикладів кращих стосунків.

Соціально-психологічна робота щодо попередження жорстокого поводження передбачає роботу із батьками, педагогами, дітьми та суспільством загалом. Необхідно активно включати батьків у виховання та відновлення психологічного благополуччя своїх дітей, надавати їм необхідну підтримку та інформацію про правильний спосіб поводження з дітьми.

Педагоги та фахівці зі сфери охорони здоров'я повинні бути готові до роботи з дітьми, які пережили насильство та надавати їм необхідну підтримку та допомогу. Для досягнення ефективних результатів, необхідно також привертати увагу суспільства до проблеми насильства й працювати заради забезпечення якісної інформаційну кампанію про наслідки насильство.

Держава та усі зацікавлені сторони повинні сприяти розробці та впровадженню національних стратегій та програм, спрямованих на запобігання насильству в сім'ї та захист прав дітей.

В якості пропозиції щодо підвищення рівня ефективності соціально-психологічної роботи із жертвами насильства нами було запропоновано ряд рекомендацій та розроблено пам'ятки для жінок та дітей, які зазнали насильства, а також, для соціальних педагогів, які працюють із даними категоріями людей.

Результати дослідження можуть бути використанні соціальними працівниками, студентами, що навчаються за відповідними спеціальностями, соціальними працівниками, у дослідницьких цілях – науковцями, що вивчають проблему соціально-психологічної роботи із жертвами насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандурка О.М. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство в сім'ї. Київ, 2013. 134 с.
2. Бугаєць Т. Чи зможе Україна захистити дітей від сексуального насильство? *Юридична газета online. Вип. 21*. Київ, 2020. С. 623–624.
3. Буров С. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильство та жорстокого поводження з дітьми: метод. матеріали для працівників освіти. *КАЛИТА*. Київ, 2007. 35 с.
4. Волинець Л.С. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навчально-методичний посібник. *Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді. Держсоцслужба*. Київ, 2005. 395 с.
5. Галай А.О. Міжнародний досвід попередження та протидії домашньому насиллю: монографія. *КНТ*. Київ, 2014. 160 с.
6. Грига М.І. Соціальні служби – родині. *Розвиток нових підходів в Україні. КМА*. Київ, 2003. 128 с.
7. Декларація прав дитини. URL: <https://chl.kiev.ua/Default.aspx?id=331>.
8. Дубінані І.М., Смилова Л.В. Виявлення, попередження і розгляд випадків насильство та жорстокого поводження з дітьми : метод. матеріали для мед.працівників. *КАЛИТА*. Київ, 2007. 23 с.
9. Жевакіна Н.В. Загальна педагогіка: метод. рек. для студ. I курсу іст. ф-ту спец. «Історія та правознавство», «Соціальна робота», «Соціологія». *ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка»*. Луганськ, 2011. 143 с.
10. Журавель Т.В. Мобільна бригада соціально-психологічної допомоги постраждалим від домашнього насильство: особливості створення і забезпечення роботи. *СТ-Друк*. Київ, 2020. С.128-134.
11. Журавель Т.В. Попередження, виявлення і подолання випадків насильство в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми. Київ, 2010. 167 с.

12. Журавель Т.В. Притулок для осіб, які постраждали від насильство в громаді: алгоритм створення й забезпечення роботи. *СТ-Друк*. Київ, 2020. 80 с.
13. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насиллю» № 2229-VIII від 07.12.2017 р. (Відомості Верховної Ради(ВВР)). 2018, № 5, ст.35
14. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 року №2789-III. URL: // <http://www.rada.gov.ua>.
15. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 серпня 2001 року №2558-III. URL: // <http://www.rada.gov.ua>
16. Законопроект № 4952 «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо посилення кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї та насильство щодо жінок, Організаційно-правових засад запобігання та протидії насильству в сім'ї». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>
17. Запобігання і протидія насиллю в сім'ї: Методичні рекомендації для соціальних працівників. *ДЦССМ*. Київ, 2004. 192 с.
18. Зверєва І.Д. Соціальна педагогіка: теорія і технології. *Центр навчальної літератури*. Київ, 2006. 316 с.
19. Ісхакова Н.Г. Соціальна робота з сім'ями. *Соціальна робота. Нац. авіац. ун-т. НАУ*. Київ, 2012. 50 с.
20. Капська А. Й. Соціальна робота: навч.посіб. *Слово*. Київ, 2011.400 с.
21. Капська А.Й. Соціальна робота: психологічний аспект. *Центр навчальної літератури*. Київ, 2004. 352 с.
22. Кікінеджи О. Дитинство без насильство: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей. *Зміцнення та захист прав дітей в Україні. Стереарт*. Тернопіль, 2014. 802 с.

23. Колесникова О. В. Соціальна, соціально-педагогічна і психологічна робота в школі. *Міжнародний жіночий правозахисний центр. Ла Страда-Україна. Славена. Харків, 2010. 136 с.*
24. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
25. Краснова О.В. Попередження домашнього насильства. *Навчальний посібник для консультантів «Гарячих ліній».* Київ, 2016. 90 с.
26. Крижанівська Л.П. Правове забезпечення соціальної роботи в Україні. *Соціальна робота: Національний політехнічний університет України. НТУУ «КПІ».* Київ, 2012. 54 с.
27. Кризові стани. URL: <https://www.nashadusha.com.ua/krizovi-stani.html#:~> (дата звернення: 25.05.2023).
28. Кулик К.Д. Причини розбещення неповнолітніх в Україні. *Часопис Київського університету права.* Вип 3. Київ, 2018. 257 с.
29. Купенко О. В. Соціальна робота: від теорії до практики : навч. посіб. *Сум.держ.ун-т.* Суми, 2020. 192 с.
30. Кучер В. І. Кримінально-правові проблеми вчинення злочинів способом особливо жорстокого поводження. *Вищий навчальний заклад «Національна академія управління».* Азимут-Україна. Київ, 2004. 119 с.
31. Лактіонова Г. Права дитини: сучасний досвід та інновації. *Либідь.* Київ, 2005. 37 с.
32. Левківський К.М. Соціальна робота. Київ, 2011. 382 с.
33. Левченко К.Б. Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посібник. *ВЕРСО-04.* Київ, 2005. 210 с.
34. Левченко К.Б. та ін. Боротьба із насильством над дітьми. *Міленіум.* Київ, 2005. 34 с.
35. Левченко К.Б. Чи може Україна стати вільною від тілесних покарань дітей. *Безпека життєдіяльності.* Вип 9. Київ, 2007. С. 9-12.

36. Лещенко О.Г. Технологія соціально-педагогічного патронажу сім'ї у кризовий період. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. Вип.25.* Кам'янець-Подільський, 2015. С. 73-83.
37. Лисенко І. Кримінально-правовий захист дітей від експлуатації. *Право України. Вип 4.* 2007. С. 65-69.
38. Мазур О. Дитячі страхи. Діагностика та корекція. *Психолог: Додаток до газ. «Шкільний Світ». Вип 39.* 2007. С. 15-18.
39. Максимова Н. Ю. Соціальна робота з сім'єю : підруч. для студентів ВНЗ Н. Ю. Максимова. *Київський університет.* Київ, 2015. 350 с.
40. Максимова Н.Ю. Конфліктна сім'я потребує допомоги: про психологічні аспекти попередження насильство в таких сім'ях. *Практична психологія та соціальна педагогіка. Вип 7.* 2004. С. 14-19.
41. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильство. *Комітет сприяння захисту прав дітей.* Київ, 2003. 344 с.
42. Мардох Д. Боротьба з жорстоким поведженням і безкарністю та ефективно розслідування жорстокого поведження. ДжимМардох. Київ, 2010. 107 с.
43. Мельниченко А. Соціальна робота: теорія, історія, інноватика. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальна робота: теорія, історія, інноватика». Політехніка.* Київ, 2014. 150 с.
44. Михайліченко Ю.В. Соціально-педагогічна профілактика жорстокого поведження з дітьми в сім'ї у Великій Британії. *Державний заклад «Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка».* Луганськ, 2013. 20 с.
45. Московка М.М. Жорстокість та насильство до жертв у кризових ситуаціях як соціальний феномен. *Все для вчителя. Вип 1.* 1999. С. 43-46.
46. Наказ Міністерства освіти і науки від 22.05.2018 № 509 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18>.

47. Наказ Міністерства охорони здоров'я від 01.02.2019 № 278 «Про затвердження Порядку проведення та документування результатів медичного обстеження постраждалих осіб від домашнього насильства або осіб, які ймовірно постраждали від домашнього насильства, та надання їм медичної допомоги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0262-19>.

48. Наказ Міністерства соціальної політики від 01.10.2018 № 1434 «Про затвердження Типової програми для кривдників» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18>

49. Наказ Міністерства соціальної політики від 11.12.2018 № 1852 «Про утворення Державної установи «Call-центр Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі та насильству стосовно дітей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1458-18>).

50. Наказ Міністерства соціальної політики від 13.03.2019 № 369/180 «Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0333-19>.

51. Нечерда О. Коли в сім'ї насильство. *Науковий світ*. Вип 8. Київ, 2000. С. 14-15.

52. Новели законодавства про запобігання та протидію домашньому насиллю : матеріали міжнародного круглого столу (27 вересня 2019 року). Київ, 2019. 184с.

53. Носкова Г.П. Клініко-епідеміологічна характеристика синдрому жорстокого поводження з дітьми на моделі Одеського регіону. *Одеський держ. медичний ун-т*. Одеса, 2009. 18 с.

54. Онишко Ю.В. Медико-соціальна допомога дітям, які зазнали насильство в сім'ї : прогр. циклу темат. вдоскон. лікарів Ю. В. Онишко. *Нау. мед. акад. післядиплом. освіти ім. П. Л. Шупика*. Київ, 2010. 121 с.

55. Онищенко Ю.В. Насильство в сім'ї: стан та проблеми. *Педагогіка толерантності*. Вип 3. 2001. С. 39-47.

56. Палюх М. Соціальна педагогіка і соціальна робота. *Діяльність спрямована на підтримку індивідів, соціальних груп і локальних спільнот*. Кам'янець-Подільський, , 2013. 199 с.
57. Панченко С. П. Профілактика жорстокого поводження з дітьми : метод. рек. для соц. педагогів та соц. *Працівників*. РВВ ГНПУ ім. О. Довженка. Глухів. 2013. 60 с.
58. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2018 № 728-р «Про схвалення Концепції Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2023 року» . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/728-2018-%D1%80>
59. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 654 «Про затвердження Типового положення про мобільну бригаду соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2018-%D0%BF>.
60. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 655 «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF>.
61. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насиллю і насиллю за ознакою статі» (Постанова Кабінету Міністрів України (ПКМУ)) №658 від 22 серпня 2018 р.
62. Прус О. Особливості функціонування сучасної сім'ї. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія. Вип.14*. Київ, 2014. С. 168-170.
63. Ролінський В. Соціально-педагогічна проблема запобігання насильству над підлітками та подолання його. *Психолог. Вип 19*. 2004. С. 10-16.

64. Сакалюк О. П. Формування професійної готовності майбутніх учителів початкової школи до роботи з дітьми, які зазнали сімейного насильства. *Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова*. Київ, 2016. 24 с.
65. Санжаровець В.М. Система служб соціальної роботи: нац. авіац. ун-т. *НАУ*. Київ, 2016. 54 с.
66. Сванідзе Е. Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження. *Керівні принципи застосування європейських стандартів*. *К.І.С.* Київ, 2009. 142 с.
67. Семьонкіна І. А. Подружня дезадаптація при порушенні функції сім'ї та її психологічна корекція : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Київ, 2001. 219 с.
68. Сеньківська Л. І. Клінічне значення психоемоційних розладів та їх корекція при синдромі жорстокого поводження з дітьми. *Одес. нац. мед. ун-т*. Одеса, 2015. 20
69. Сідельнік Л.Л. Стандарти соціальних послуг: Збірка проектів документів. *ТОВ «ЛДЛ»*. Київ, 2007. 232 с.
70. Склярук А. Типологія проблемної сім'ї. Три аспекти проблемності. *ISSN 2307-4922 Psihologo-pedagogični problemi sil's' koї školi Psihol.-pedagog. probl. sil's' koї šk* Науковий збірник. *Випуск XXXXVII*. 2013. С.262-268.
71. Соціальні фактори кризи сучасної сім'ї та проблеми оптимізації шлюбно-сімейних відносин. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12371/> (дата звернення: 25.05.2023).
72. Тихолоз В. В. Історія соціальної роботи. *Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького*. Навч.-наук. ін-т пед. освіти, соц. роботи і мистецтва, *Каф. соц. роботи і соц. педагогіки*. Черкаси, 2014. 407 с.
73. Третяк О.С. Соціальна та виховна робота з неповнолітніми правопорушниками. *Благод. орг. «Черніг. жіночий правозахис. центр»*. Чернігів, 2012. 227 с.

74. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: навчальний посібник. ДЦССМ. Київ, 2002. 132 с.
75. Тюптя Л. Т. Соціальна робота: методика викладання : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. України Л. Т. Тюптя, Б. І. Іванова. *Відкритий міжнар. ун-т розв. людини «Україна»*. Київ, 2011. 339 с.
76. Хавронюк М. І. Відповідальність за зґвалтування: в Україні та за кордоном. *Право і суспільство*. 2019. С. 75–86.
77. Хархан О. Стосунки батьків, дітей, та їх вплив на поведінку підлітків. *Соціальна психологія*. Вип 4. 2003. С. 139-142.
78. Шендеровський К.С. Попередження насильство в сім'ї: Технологія тренінгу. *Психологічна газета*. Вип 12. 2004. С. 2-31.
79. Щербак Н. Соціально-педагогічна профілактика жорстокого ставлення до дітей в сім'ї. *Рідна школа*. Вип 10. Київ, 2002. С. 26-29.
80. Щербакова Т. Зняття тривожності і страхів у дошкільників. *Психолог: додаток до газети «Шкільний Світ»*. Вип 16. Київ, 2005. С. 21-27.
81. Ярошенко А.О. Соціальна робота на межі тисячоліть: концепції, технології, стратегії. *Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Київ, 2011. 92 с.